

התגבשות רעיון ההתנדבות לצבא הבריטי בארץ-ישראל ערב מלחמת-העולם השנייה*

יואב גלבר

תכניות לשילוב היישוב היהודי בארץ-ישראל במערכת ההגנה הקיסרית רעיון שיתוף-הפעולה הצבאי בין התנועה הציונית ובריטניה נולד עוד בראשיתה של מלחמת-העולם הראשונה, ובא לידי ביטוי לקראת סופה ומיד לאחריה בגדודים העבריים שלחמו עם הצבא הבריטי בארץ-ישראל והיו חלק מחיל-המצב בארץ בתקופת המעבר שלאחר המלחמה.¹ כבר אז התהווה בתנועה הציונית מתח בין הגישה שכוננה לפיתוח עוצמתו הצבאית של הביח הלאומי היהודי בדרך גלויה וליגאלית של שיתוף-פעולה עם בריטניה לבין הגישה המנוגדת של פיתוח כוחו של היישוב בדרך עצמאית ושליטה בלעדית עליו—גישה שבהכרח חייבה התפתחות מחתרתית של כוח זה. פירוק הגדודים ב-1920—1921 וכשלון התכניות לשלב כוח צבאי או צבאי-משטרה של היישוב בחיל-המצב בארץ,² דחקו לקרן-זווית את הגישה הראשונה; ההתפתחות הצבאית ביישוב מאז ועד המרד הערבי, בשנים 1936—1939, היתה בדרך ההתפתחות העצמית, המחתרתית, ולכן גם המוגבלת יותר.

הסימנים למפנה במדיניות הבריטית בארץ-ישראל, ותקופת חיפושי-הדרך אליה נכנסה מדיניות זאת בעקבות התפרצות המרד הערבי, יחד עם השינויים במעמדה האיסטרטגי של בריטניה במזרח התיכון בעקבות מלחמת אתיופיה וחדירתה של איטליה לאזור—חידשו את הרעיון של שיתוף-פעולה צבאי גלוי, סדיר ומוכר עם הבריטים.³ הסימנים להתפרצות קרובה של מלחמה

* המאמר הוא פרק מבוא מתוך חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בנושא 'מקומה של ההתנדבות לצבא הבריטי במדיניות הציונית והישובית, 1939—1942', שנכתב בהדרכת פרופ' ש' אטינגר באוניברסיטה העברית בירושלים.

1 י' עילם, הגדודים העבריים, תל-אביב 1973; סת"ה, א, חלק שני, עמ' 425—532.

2 עילם, שם, עמ' 324—330.

3 N. Rose, *The Gentile Zionists*, London 1973, pp. 97—121.

מפתח ראשי תיבות וקיצורים

אב"ג = ארכיון בן-גוריון.	ל.ה. = לידל הארט.
א.צ. = ארכיון צה"ל.	סת"ה = ספר תולדות ההגנה.
אצ"מ = הארכיון הציוני המרכזי.	C.O. = Colonial Office.
א.ת.ה. = ארכיון תולדות ההגנה.	D.M.O. = Director of Military Operations.
ג"ו = גנוד וייצמן.	J.A.P. = Jewish Attached Police.
ה.ב. = הור בלישה.	N.C.O. = Non Commissioned Officer.
ו. = וייצמן.	S.N.S. = Special Night Squadr.

גדולה, שגברו והלכו בשנים 1938—1939, יחד עם עובדת קיומו של פוטנציאל אנושי ניכר של פליטים יהודים חסרי אורחות, תעסוקה ועתיד ברור — הולידו מחשבות דומות לאלו שהינחו בזמנו את זאב ז'בוטינסקי שעה שפיתח את רעיון הגדודים; כלומר, גיוסו בחוץ-לארץ של צבא יהודי המורכב מפליטים ומתנדבים מארצות נייטרליות לעזרתן של 'בעלות הברית' העתידות (בריטניה וצרפת). עתה לא עמדה על הפרק שאלת כיבושה של ארץ-ישראל, ולכן הועלה הרעיון שצבא זה יישלח לארץ כדי להגן עליה, ובכך ישחרר את יחידות חיל-המצב הבריטי לתפקידים אחרים במלחמה.

סיכויי הקמתה של מדינה יהודית בעקבות הדין-וחשבון של 'ועדת פיל' העלו על סדר יומה של ההנהגה הציונית את שאלות בטחונה של המדינה העתידה לקום ויכולתה הצבאית להגן על יצימה ולשמש גבדך במערכת ההגנה הכוללת של הקיסרות הבריטית. סביר היה להניח, שתישמר זיקה כלשהי בין המדינה היהודית והאימפריה, לפחות לתקופת-מעבר לא קצרה.⁴ בתקופה בה חל שינוי בסדר העדיפויות של האימפריה הגלובאלית הבריטית, כשהדגש מועבר מקיום חיל משלוח למלחמה קונטיננטלית באירופה ומוסם על הגנת הקיסרות והנתיבים המקשרים בין מרכיביה העיקריים, נתחדדה שאלת חשיבותו האימפריאלית של המזרח התיכון. זו הלכה ונעשתה בוערת יותר לאור הלקחים שהפיקו הבריטים ממלחמת איטליה—אתיופיה ומנסיונות חדירתן של מעצמות הציר לאיזור.⁵

עם עליית משקלם של שיקולים אימפריאליים בקביעת המדיניות הבריטית במזרח התיכון, נראו סימנים ראשונים להיסוסי ממשלת בריטניה להגשמת המלצותיה של 'ועדת פיל'. סימנים אלה עוררו את ההנהגה הציונית להקדיש תשומת-לב רבה יותר לנושא הצבאי וליצור קשרים עם אנשים בעלי השפעה בתחום זה. מגמתם היתה להבליט את ערכה של המדינה היהודית העתידה לקום כנקודת-משען צבאית לבריטים באיזור; זו תוכל למלא תפקיד חשוב במערכת ההגנה הקיסרית, ולאזן על-ידי כך את הלחצים הערביים.

הפעילות הציונית הופנתה לשני כיוונים: (א) הועלה הרעיון להפוך את ארץ-ישראל למרכז לוגיסטי של הצבא הבריטי במזרח התיכון. חשיבות קיומו של מרכז כזה מבחינת בריטניה עלתה בשל החשש מפני ניתוקם של נתיבי המים למצרים, בים התיכון ובים סוף, אם איטליה תימצא במלחמה בצד המנוגד לבריטניה.⁶ משמעותו של מרכז לוגיסטי כזה היתה הקמת מחסני חרום גדולים בארץ-ישראל, שיאפשרו קיום בלתי-תלוי לפרק זמן ממושך לכוחות הבריטיים במזרח התיכון, והקמת מפעלים לייצור ציוד צבאי ותחמושת תוך ניצול כוח-האדם היהודי המיומן בארץ. כך תקטן תלותו של הצבא הבריטי באיזור באספקה מבריטניה. תכנית כזו, שהועלתה כבר ב-1937 על-ידי וולסלי אהרון — יהודי אנגלי שעלה לארץ-ישראל ועתיד להיות המפקד הארצי-ישראלי הראשון של יחידה עברית בצבא הבריטי — זכתה לתמיכת הטכנות, וגדונה עם הפקידות

4 הברורים בשאלה זו החלו כבר בנובמבר 1937, כאשר כינס בן-גוריון קבוצת מפקדים בכירים ב'הגנה' והטיל עליהם להכין תכניות להקמת צבא, מיליציה ומשטרה במדינה היהודית אם וכאשר תקום. התכניות והפרטיכלים של הדיונים שהתקיימו בחודשי נובמבר-דצמבר 1937 מצויים בא.ת.ה., תיקי גולומב, 116/27.

5 *The Ironside Diaries*, London 1959, p. 24 (13.6.1937)

6 שם, עמ' 25 (26.6.1937).

הממשלתית בלונדון? (ב) נעשו גם נסיונות להחדיר להכרתם של הבריטים—שנדמה היה כי ממעיטים הם בערכה האיסטרטגי של ארץ-ישראל—את יכולתו של היישוב לגייס מתוכו בעת מלחמה כוח צבאי משמעותי לעזרתה של בריטניה. על רקע זה נוצרו קשרים בין המנהיגים הציוניים והמומחה הצבאי הגדול של בריטניה, קפטן ב"ה לידל הארט; לידל הארט היה סופרו הצבאי של העיתון 'טיימס', ולמן 1937 שימש כיועצו המקורב של שר המלחמה הבריטי-היהודי, לסלי הור-בלישה. קשרים אלה נוצרו כבר בתחילת 1937. משה שרתוק נפגש אז עם לידל הארט בלונדון וניסה לשכנעו ביכולת הצבאית הגנוזה ביישוב, באמרו כי ניתן יהיה לגייס מתוכו בשעת הצורך כ-50 אלף איש.⁸

לאחר סיפוח אוסטריה על-ידי היטלר, כתב וייצמן על מחשבותיו בשני הכיוונים :

מבלי להעשות דרמטי, הייתי רוצה לאמר שאם לא ינתן לנו לחיות, עלינו לנסות למות בכבוד, ואפילו זה יכול להעשות רק כאן [בארץ-ישראל]. מצד שני קיים כרגע סיכוי דומה במידה מסוימת למה שהיה ב-1916/17 אנו יכולים... לארגן כוח הגנה מודרני בעל ממדים ניכרים... לא רק שאנו יכולים לתת כוח אדם במספרים גדולים, אלא אנו יכולים גם לבנות בסיס תעשייתי וכך לייצב את הגנת הארץ והארצות סביבה. פירושו של דבר שביכלתנו לתרום תרומה של ממש מבחינה איסטרטגית.⁹

בעקבות הגישושים הראשונים ב-1937, נעשה נסיון רציני יותר להצביע בפני משרד המלחמה הבריטי על האפשרויות הטמונות בפוטנציאל היהודי בארץ-ישראל. באפריל-מאי 1938 ביקר וייצמן בארץ, ומכאן שלח הנחיות ללונדון להכין תכניות שתצגנה בפני הבריטים את הנימוקים האיסטרטגיים שהיו צריכים לשכנע אותם בחיוניותה של מדינה יהודית בארץ-ישראל ובתרומתה למערך ההגנה הקיסרי באזור כולו.¹⁰ אותה עת שהו בלונדון שני שליחים של מפא"י—אלעזר (לסיה) גלילי ואלעזר ליבנשטיין (ליבנה)—שבנוסף לשליחותם התנועתית גילו גם עניין בבעיות גיאואיסטרטגיות וצבאיות. בהשפעת הרפורמות הצבאיות שעמדו אז על סדר היום בבריטניה, ניסחו בסוף אפריל תזכיר בשם: 'מקומה של ארץ-ישראל העברית במסגרת ההגנה בקיסרות ובמזרח התיכון'. בתזכיר זה הצביעו על חשיבותה של ארץ-ישראל כחולייה מקשרת בין הצבא בממלכה המאוחדת והצבא הבריטי בהודו; ומכאן, לאור החשש לניתוק הקשר בין שני מרכזי הכוח הבריטי אם תילחם איטליה לצד אויבי בריטניה, הצביעו על ההכרח בהקמת מרכז כוח שלישי ובלתי-תלוי במזרח התיכון, שישמש בסיס לוגיסטי ונקודת-מוצא לפעולות צבאיות.

7 ו' אהרון, גללים בסופה, תל-אביב 1966, עמ' 15.

8 משה שרת, יומן מדיני, ב, תל-אביב 1971, עמ' 88-90 (22.3.1937). לידל הארט מזכיר אף הוא בזכרונותיו את ביקוריהם של מנהיגים ציוניים אצלו ב-1937 ובראשית 1938, כאשר באו להתייעץ עמו על ההיבטים האיסטרטגיים של המצב במזרח התיכון, ובמיוחד מעמדה של ארץ-ישראל בהקשר לכך. בין המבקרים הוא מונה את וייצמן, בן-גוריון, גלילי (אלעזר) ושרתוק. B. H. Liddell-Hart, *Memoirs*, II, London 1965, pp. 182-183.

9 וייצמן לוויזו וליפסקי, 3.4.1938, ג"ו.

10 וייצמן לס' מרקס, וייצמן לגב' דגדייל, 9.4.1938, ג"ו.

התגבשות רעיון ההתנדבות לצבא הבריטי בא"י ערב מלחמת-העולם השנייה

עיקר התזכיר בא לנסות ולשכנע כי ארץ-ישראל יכולה לשמש מרכז כזה, בשל נתונה המשקיים וכוח-האדם היהודי בה.¹¹ מסמך זה נשלח לבן-גוריון, אליהו גולומב, דב הון, ברל כצנלסון, שאול מאירוב ומשה שרתוק. כוונתם העיקרית של מחבריו היתה להשפיע על ההנהגה הפוליטית והבטחונית בארץ ובלונדון ולשכנע אותה באפשרויות הטמונות בשימוש בטיעון הצבאי במגעים המדיניים שהתנהלו אז באינטנסיביות רבה עם ממשלת בריטניה. מחברי התזכיר כתבו:

לפי הכרתם של החתומים מטה עתה הוא הזמן המתאים לנסות דברים עם החוגים הצבאיים, הימיים והאוויריים הבריטיים ועם המדינאים האחראים של אנגליה והדומיניונים על אפשרויות השתתפותנו בסכימה הגנתית של האימפריה. במשך חדשים אלה הולכות ונעשות ההכנות המכריעות לקביעת יסודות ההגנה במלחמה 'הגדולה' המשוערת: נקבעות נקודות המשען העיקריות... מוגדרות מידת זיון וטיבן של היחידות הבריטיות ויחידות העוזר שתעמודנה לרשותן, נבדקות דרכי התחבורה בין המרכזים השונים, מתבררות השאלות של דיסלוקציות הרורבות האימפריאליות... אם נצליח לחבר את המפעל הציוני ואת הישוב העברי בארץ עם שרשרת ההגנה האימפריאלית — הדבר עלול במשך זמן קצר להשפיע על מעמדנו המדיני והכלכלי בארץ. אם נאחר — יכולות להקבע תכניות הגנה אימפריאליות כאלו במזרח התיכון אשר גם בלי כוונה אנטי-ציונית תגרומנה למעשה לדחיקת רגלינו ולהמעטת דמותנו בעיני המדיניות הבריטית.¹²

גלילי האיץ בשרתוק כי יעשה... במשך השבועות הקרובים את כל הדרוש כדי שויצמן יוכל לצאת מהארץ ללונדון כשבתיקו מונחות הצעות מעובדות של תכניות פעולה בשטח הכלכלי-תעשייתי ובשטח ההגנתי-ארגוני.

הרגשותו, כתב —

כי בכל שטח הענינים הזה אנחנו נגררים אחרי התפתחות הענינים סביבנו אשר היא (ההתפתחות) מתחילה לצעוד בצעדי ענק, כשאנו פוסעים את פסיעותינו הראשונות. אני מניח כי כך יהיה תלוי הדבר, מבחינה ממשית, האם עיבוד תכניות כזה, אשר בלעדיו יקשה לנהל מו"מ מ"מ ש"י, יעשה במשך השבועות האלה שלפני צאת ו. [ויצמן], ומו"מ מוצלח יוכל אף לסלול את הדרך לאפשרות של מעשים על יסוד התכניות.¹³

ולאליהו גולומב, שהיה שותף למגעים בלונדון,¹⁴ כתב:

... בינתיים מצדנו עוד לא עשו שום דבר בשטח זה של ברור האפשרויות למו"מ קונקרטי בלויית הצעות ממשיות מצדנו. כלומר, הזמן שנשאר לגילוי האיניציאטיבה שלנו כבר

11 התזכיר בנוסח אנגלי ועברי, ב"א.ת.ה., תיקי גולומב, 116/33. הוא נושא את התאריך 'מוצאי פסח, תרצ"ח'. נספח לתזכיר במכתב של גלילי ואליהו גולומב לשרתוק מ-1.5.1938, אצ"מ S-25/957.

12 א.ת.ה., שם, עמ' 2 (ההדגשות במקור).

13 א' גלילי לשרתוק 18.5.1938, אצ"מ, שם.

14 במכתב שנכתב מפאריס לישראל גלילי ב-26.6.1938 כותב גולומב בין השאר: '... לבסוף איזו מילים על גלילי וליבנשטיין... עתה הם עיבדו תזכיר בשביל ויצמן לאנשי משרד המלחמה. גם

איננו רב כל כך. הנני מקוה, אליהו, שאם רק תקבל את היסודות שצוינו בתזכיר... תעשה את הדרוש למען זרו את מוסדותינו ואת אנשינו בעשיית הדברים ההכרחיים. כתבתי למשה [שרתוק] נוספות על המחוייב עשיה בשבועות הקרובים בכדי ש-וייצמן] בשובו ללונדון יוכל לדבר דברים של ממש (כי שיחות 'ליריות' היו לו כבר עם גדולי הצבא) ואני מקוה כי יבואו מצידך גם הצעות קונקרטיות וגם 'לחץ'.¹⁵

התלהבותו של גלילי ולחציו ניזונו לא במעט מהתמיכה המקצועית שקיבל מלידל הארט. לפי דבריו, קיבל לידל הארט בדרך-כלל —

... את ההנחות הטכניות של התזכיר, וציין את החשיבות הרבה של הרזרבה הגדולה... של אנשים בעלי הכשרה טכנית, אשר עלולה לפתור את אחד הקשיים העיקריים בפוברלימה ההגנתית של המזרח התיכון.¹⁶

תקציר מתזכירו של גלילי נשלח ללידל הארט, ובראשית מאי נפגשו אתו גלילי ואליהו גולומב. על הפגישה כתב גלילי לשרתוק:

יש לציין בפתיחת המכתב הזה כי תוכן השיחה היה במידה ידועה להפתעה לנו. הכינו להתענינות ידועה מצידו, ויתכן כי גם לעידוד מה, אך לא יכולנו לצפות להודעה מצדו אשר באה כבר בראשית השיחה כי 'הוא מוצא עצמו במצב של הסכמה גמורה לכל יסודות התזכיר, וכי הוא חושב כי הדוקומנט בא כדבר הנחוץ מאוד דוקא בשעה זו'. לפי דברי ל.ה. גאלץ הוא עצמו בזמן האחרון לחשוב הרבה על ההכרח של ריזורב מקומי במזרח התיכון, אלא שחסר היה הנושא הקונקרטי להצעות. בא התזכיר וציין את החוליה שחסרה לנו עד אז. מכאן מסתברת הגבתו החיובית מאד... להנחות התזכיר. יש לציין כי לפי דבריו אחת הנקודות החלשות ביותר בכל מחשבה על ריזורב מקומי במזרח התיכון היתה השאלה של יצור מצרכי הצבא וכלי גשק שונים... על כן רואה הוא חשיבות רבה בהצעה כי הגורם היהודי ישתדל לפתח את ענפי היצור החסרים כל כך לכל תכנית הגנתית... לידל הארט אכן היה תומך נלהב ברעיון לשלב את היישוב היהודי בארץ-ישראל במערכת ההגנה הקיסרית. כמה חודשים קודם לכן, ב-20 בפברואר 1938, ניסה להשפיע בכיוון זה על מיניסטר המלחמה, הור-בליש:

ספרתי לו מה אמרו לי סטוקס-רוברטס וקצינים אחרים על הצורך בכוח יהודי בארץ-ישראל שייסייע לנו בפתרון בעיותנו היס-תיכוניות ועל הרושם הטוב שעשו עליהם הצעירים היהודים שם. הוא אמר שהיה רוצה שאשוחח בימים הקרובים עם היינינג בטרם

אני השתתפתי קצת בעיבוד תזכיר זה ונדמה לי שהוא לא רע. אחר ליטוש מצד נמייר ומיס מאי הוא יוגש בימים אלה, ובהזדמנות זו ידבר אתם ויצמן גם על מסירת עבודות הצבא ל"סולל בונה". "אצ"מ S-25/9233. (ההדגשות שלי - י"ג). במכתביו המרובים של גלילי לא נזכרת עובדת השתתפותו של גולומב בחיבור התזכיר, אך נזכר כי הוא לקח חלק בפגישה עם לידל הארט בראשית מאי 1938.

15 אלעזר גלילי לגולומב, אייר תרצ"ה, א.ת.ה., שם.
16 אלעזר גלילי לשרתוק, 18.5.1938, אצ"מ S-25/957.

צאתו לקבלת תפקידו. ה.ב. דיבר עם היינינג על כוח כזה אך לא יכול היה להיות בטוח
מה היא באמת דעתו. יעצתי לה.ב. לראות את ווייל מיד עם שובו ללונדון.¹⁷

ערב צאתו של גנרל היינינג לקבל את הפיקוד על הצבא הבריטי בארץ-ישראל נפגש אתו לידל
הארט, כדי לשכנעו בחשיבות הקמתה של מדינה יהודית בארץ וחימושה כמבצר של האימפריה
הבריטית באיזור.¹⁸ לאחר פגישתו הראשונה עם אורד וינגייט, בנובמבר 1938, הסתבר לו —
כפי שכתב בזכרונותיו — כי דעותיו של וינגייט על המצב במזרח התיכון ועל כושרם הצבאי
של צעירי היישוב היהודי בארץ-ישראל היו זהות לשלו.¹⁹

אין פלא אפוא, שלידל הארט הגיב בחיוב על התכנית שהוצגה לפניו. אנשי המשרד הציוני
בלונדון — פרופ' לואיס נמייר והגב' בלנש דגדייל — הפיצו את התזכיר בקרב כמה אישים
בריטיים.²⁰ דעתו של גלילי לא היתה נוחה מכך; הוא התכוון לכתוב מצע למשא-ומתן ענייני
ותכליתי, שוייצמן ינסה לנהל עם משרד המלחמה, ולא לתעמולה המפארת את הישגי המפעל
הציוני בארץ-ישראל:

בדרך כלל אינני רואה את התזכיר כהודמנות ל'פרופגנדה' רחבה פחות או יותר בחוגי
בעלי ההשפעה אלא בעיקר כתעודה בשביל מו"מ קונקרטי של מספר אנשים מצומצם
על קביעת הדברים. כי כזאת מחייבת דרגת ההתפתחות הנוכחית של כל הענינים ההגנתיים
של אנגליה במזרח התיכון.

יתר על כן, הוא סבר כי —

פרסומן המוקדם של הצעות התזכיר יכול ליטול את החידוש והמשקל מהתכנית הקונקרטי
אשר ויצמן יצטרך לפרוס בפניהם כיסוד למו"מ מעשי וקובע בכל פרשת העניינים הזאת.
ואינני רואה כל מעלה בכך כי למעשה יתחיל המו"מ להתנהל לא ע"י ויצמן אלא ע"י נמייר,
כי מהמעט אשר הספקתי לראות כאן לא שאבתי בטחון במידת התבונה והטאקט ואף הבנת
הענין לגופו אשר יוכל לגלות במסיבות אלו... מכל מקום — רואה אני שהענין כולו
יכול להעשות 'הפקר'. כל השולח ידו בו — יעשה כחפצו.²¹

ב-24 ביוני סיכמו גלילי וליבנשטיין את התגובות שקיבלו מאנשי-מקצוע בריטיים, שהוסיפו
נימוקים לביסוס הצעותיהם, כגון — הימצאותה של ארץ-ישראל מחוץ לטווח האפשרי של
התקפות אוויר איתלקיות, בניגוד למצרים ולקפריסין. הם מנו כמה מהפעולות שהתפרסמו על
התארגנותו של הצבא הבריטי ועל תגבורות שנשלחו למזרח התיכון, והוסיפו:

כל אלה הן התחלות של יצירת בסיס צבאי יותר רציני במזרח התיכון, אולם בלי יסוד
צבאי ותעשיתי מקומי בא"י העברית אין כל בטחון שבסיס זה יכוון לא"י דווקא. הוא

17 יומנו של לידל הארט, מצוטט על ידו בזכרונותיו (לעיל, הערה 8), עמ' 106. גנרל היינינג החליף באותה
תקופה את גנרל ווייל בפיקוד על הכוחות הבריטיים בארץ-ישראל.

18 שם, עמ' 141.

19 שם, עמ' 181—182.

20 אלעזר גלילי לבן גוריון ושרתוק 2.6.1938, אצ"מ S-25/957. היו אלה ציר הפרלמנט ל' אמרי, קולובל
בלפור, סר מ' הנקיי, מלקולם מקדונלד, וייתכן שהגיע גם לידי המיניסטר לתיאום ההגנה, אינסקיפ.

21 אליעזר גלילי לשרתוק, 29.5.1938, שם.

יכול לאפשר משענות מקומיות בכמה מהארצות הסמוכות האחרות (מצרים, קפריסין, ובמידת מה עיראק).²²

במרכז פעילותה של ההנהגה הציונית עמדה באותו זמן שאלת החלוקה. באמצע יוני חזר וייצמן מארץ-ישראל, שם העיד בפני ועדת וודהד. המלצותיה של ועדה זו – שהוקמה לבחון את הצרכים לביצוע תכנית החלוקה – היו הנושא הבווער שעל סדר היום, ומאמציו של וייצמן בלוגדון כוונו להשפיע על קביעתן ותוצאותיהן. לפיכך, לאחר פגישה ראשונה עם קריידי, סגן מזכיר המדינה הקבוע (Permanent Under Secretary of State) במשרד המלחמה הבריטי, עברו הצעותיהם של גלילי וליבנשטיין את עיבודו של נמייר והוגשו לאחר מכן על-ידי וייצמן.²³ ב-19 ביולי 1938, נפגש וייצמן שוב עם קריידי, אך עיקר השיחה נסבה על גבולות המדינה היהודית ועל שאלת השפעת דעתם של אנשי המטה הכללי הקיסרי על ועדת וודהד.²⁴

תגובת ראשי העוסקים בענייני בטחון ביישוב באותה תקופה לרעיונותיו של גלילי היתה מסויגת. הסתייגויות אלה נבעו מהערכה קצרת טווח וראות את ההתפתחויות המדיניות בארצות השכנות מחד גיסא ומתוך שמרנות צבאית וגישה אידיאולוגית, ששמה דגש על היסוד המיליציוני של הכוח הצבאי וחשש מן האופי הסדיר שקיבל בתכניתו של גלילי, מאידך גיסא. גם הדגש שהדגיש גלילי את חשיבותו של הפיתוח התעשייתי – אשר ממנו השתמעה הפחתה בערכה של החקלאות – עורר הסתייגויות. הסתייגויות אלה סוכמו במכתב של שאול מאירוב לגלילי; אולם הלה עמד על דעתו כי יש לבנות את הכוח היהודי כך שיוכל להתמודד עם הצבאות הסדירים – שהחלו להתארגן אז בארצות הסמוכות – עיראק, מצרים ואולי סוריה – ולא על-פי מושגים המתאימים להתמודדות עם כנופיות מקומיות או פשיטות בדווים מעבר-הירדן:

...הנך מדגיש כי הכוח היהודי יהיה בעל ערך סקונדרי בהכרעות עולמיות, ויש על כן להתאימו יותר לצרכי פעולה במקרה של מרד ערבי או אינאזיה מהארצות הערביות הסמוכות... אבל, גם כשמדברים על ארצות ערביות סמוכות אסור למדוד אותן בקנה מידה של עבר הירדן, או אפילו סעודיה, בלבד. ההזדיונות של עירק מתנהלת על יסוד המגמה להגברת הכוח המכני המשוכלל, לעומת האינפנטריה הרבה אשר היתה עד כה האלימנט העיקרי והשולט בהחלט. פיתוח הכוח האווירי שלהם מחייב גם איזה מסקנות ביחס לטיב הכוחות אשר יצטרכו אולי להתגונן נגדו. כאן יש צורך בצרוף סוגים צבאיים המוכשרים לפעולה נגד אויב מדברי עם אלה המותאמים להתמודדות של שווים כנגד אויב מודרני בעל ציוד משוכלל. ואין לשכוח כי דוגמת עירק אינה היחידה, וכי סיום המנדט הצרפתי על סוריה בשנה הבאה יסמן בודאי גם את ראשית הבנין של צבא סורי הרבה יותר גדול ומשוכלל מזה הקיים כיום. על כן עלינו לחשוב גם כאן במושגי פעולה לא רק נגד אויב 'מזרחי' טיפוסי, אלא גם כנגד כזה אשר ידמה אולי לצבאות של המדינות הבלקניות בערך.

²² תוספת לתזכיר על מקומה של ארץ-ישראל העברית במערכת ההגנה האימפריאלית במזרח התיכון, 24.6.1938, שם.

²³ תזכיר וייצמן למשרד המלחמה, נושא תאריך 28.6.1938, בג"ו. ראה גם: מכתבי א' לוריא (23.6.1938) וא' גלילי (24.6.1938) לשרתוק, אב"ג, א.צ. 139.

²⁴ על שיחת וייצמן-קריידי כתב גלילי לבן-גוריון ב-22.7.1938, אצ"מ, שם, וכן כתב עליה ארתור לוריא במכתב לשרתוק ב-8.8.1938, אצ"מ Z-4/15261.

התגבשות רעיון ההתנדבות לצבא הבריטי בא"י ערב מלחמת-העולם השנייה

על טענתו של מאירוב, כי הקמת כוח צבאי סדיר תפגע בעקרון המנחה את התפיסה הבטחונית של היישוב, לפיה השאיפה היא לכוננות הגנתית מלאה של כל צעיר יהודי בארץ-ישראל, ענה גלילי:

כל הסתכלותנו בצרכים הריאליים שלנו מוכיחה כי יסוד מיליציוני גרידא, המוכרח בעצם טיבו להיות מרותק אל עיני המקומות והגנתם, איננו יכול בשום אופן להספיק להגנה ראויה של הטריטוריה והגבולות הארציים.²⁵

רעיונותיהם של גלילי וליבנשטיין לא הביאו לתוויה או לפעילות מיידית בארץ-ישראל. גם בלונדון היתה ההתעוררות למגעים עם משרד המלחמה קצרת ימים, ושכחה במהרה. בעקבות סערת משבר מינכן, כשלוך תכנית החלוקה והסתמכותן של אלטרנטיבות קשות למדיניות הבריטית העתידה בארץ-ישראל כתב אמנם בן-גוריון כי '... עלינו להביא לידי [כך] שבשעת חרום יותר חמורה תהיה אנגליה מוכרחה להשען עלינו, על אנשינו ועל חרושתנו'.²⁶ אך ההנמקה בדבר חשיבותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל למערכת ההגנה הקיסרית שבה והועלתה רק כעבור חודשים מספר עם כינוסה של 'ועידת השולחן העגול' בלונדון; זאת הפעם לא הועלתה כיוזמה ציונית, אלא כתגובה למיפנה, שחל בחודשים אלה במדיניות הבריטית בארץ-ישראל. 'אנגליה נוקטת עכשיו בפוליטיקה ריאליסטית כהיטלר ומוסון[ליני], מבלי להשתמש בטרמינולוגיה שלהם, ואנו קרבנות המפנה הזה'—רשם בן-גוריון ביומנו בסוף 1938.²⁷ את המעבר מגישה פוליטית הומאניטארית, המחפשת את הדרך לעשיית צדק עם הצדדים היריבים בארץ-ישראל, לגישה פראגמטית קיצונית, הנשענת על חששות מפני העלול לקרות במזרח התיכון אם תפרוץ מלחמה—הנחה שמידת סבירותה הלכה וגברה—הסבירו המנהיגים הציוניים בהשפעתם של משרד המלחמה והמטה הכללי הקיסרי, והטיעונים שהציגו אלה באשר להכרח לפייס את הערבים כדי לשמור על נאמנותם וזיקתם לבריטניה במלחמה העתידה. המתחוות הבין-לאומית הגוברת ורסיסי המידע—או, ליתר דיוק, הרכילות—על עמדתם של ראשי הצבא הבריטי חיזקו עוד יותר הערכה זו. כך, למשל, כתבה ב-18 בינואר 1939 גב' דגדייל ביומנה, לאחר פגישה עם וולטר [אליוט], מיניסטר הבריאות, שהיה מקור האינפורמציה העיקרי שלה:

הוא סיפר לי (ביחס לארץ-ישראל): (1) שהמטה הכללי הפיץ תזכיר לפני יום או יומיים על האינסטרטגיה במזרח התיכון, שבו הם עומדים על כך שהם מוכרחים עולם ערבי רגוע וידידותי. היהודים אפילו אינם מוזכרים. הם כברור אינם מחשיבים אותם ככוח. כל זה רע מנקודת מבט אחת, בצירוף העובדה שלורד גורט [ראש המטה הכללי הקיסרי באותה תקופה] סירב לקבוע ראיין לחיים [וייצמן] בטענה שהוא עסוק מדי. זה בהחלט יכול

25 אלעזר גלילי לשאול מאירוב, 14.6.1938, אצ"מ S-25/957.

26 יומן בן-גוריון, 20.10.1938, אצ"מ S-25/179/27. באותו זמן כתב ברל כצנלסון כי: 'בליבם של אלה [היינינג ואירונוסייד] צריך להכניס את הרעיון כי כדי לאפשר להשתמש בנו בשעת צרה צריך להחסיין' מעתה כמיות הגונות'. כוונתו היתה ככל הנראה לבשק, ב' כצנלסון לא' גולומב וש' מאירוב, 28.9.1938, א.ת.ה. תיקי גולומב, 116/41.

27 יומן בן-גוריון, אצ"מ S-25/179/29.

להיות נכון; אך זה רע מאוד — היות וברור יותר ויותר שדעתם של החיילים תשלוט בכיפה...²⁸

כעבור ימים אחדים נודעו לה מפי אליוט פרטים מעניינים נוספים:

מלקולם [מקדונלד, שר המושבות] התייחס לנימוקים הרוחניים של הציונים. נוויל [צ'מברליין] אמר שפשוט אינו יכול להבין למה מתכוונים בכך — אך הליפכס [מיניסטר החוץ] הבין את העניין. אינסקיפ בולע בשלמותם את הנימוקים הצבאיים להרגעתם של הערבים ונוקט קו שהיות והיהודים תלויים לחלוטין בבריטניה, הם חייבים לקחת את מה שיוצע להם.²⁹

באותם ימים הבריק וייצמן לבן-גוריון, ששהה או בארצות-הברית: 'הדרגים הגבוהים ביותר שוקלים ברצינות אפשרות של מלחמה קרובה ביותר. משרד המלחמה לוחץ על הקבינט בעניין חשיבות הידידות הערבית. אני עושה מאמצים להשפיע עליהם בכיוון הנכון...'³⁰ וייצמן מיהר להתייעץ עם לידל הארט כיצד לסתור את הנימוקים הללו אם יועלו בוועידה. כוונתו היתה להדגיש בדיונים עם הבריטים את יתרונו של הציר טורקיה-איראן-אפגאניסטן כנתיב להודו על-פני הנתיב מארץ-ישראל לעיראק ולמפרץ הפרסי. לידל הארט התייחס בספקנות לרעיון זה, והציע לוייצמן להגביל עצמו להדגשת חשיבותה של טורקיה במצב הנוכחי.³¹ לקראת דיוני הוועידה, בנו לעצמם ראשי המשלחת הציונית מערכת הנמקות, שנועדה לסתור את הטענות המחייבות פיוס הערבים על בסיס שיקולים הקשורים במלחמה העתידה. לתכלית זו צריכים היו להצביע על העצמה הטמונה ביישוב היהודי המונה חצי מיליון נפש ועל חשיבותם של יהודי ארצות-הברית מצד אחד, ולהבליט את מיעוט ערכם של הערכים לקיסרות הבריטית מצד שני; זאת — כדי לשכנע את הבריטים שמתוך האינטרס שלהם עצמם עליהם להעדיף את היהודים על פני הערבים.

כשבועיים לפני פתיחת הוועידה רשם בן-גוריון ביומנו:

... ווייז מאמין שאפשר יהיה לגייס [בארצות-הברית] עד 50 אלף צעיר בשביל ארץ ישראל... אין דבר שיבטיח את מעמד אנגליה בים התיכון כמשלוח מאה אלף צעירים יהודים לארץ. הערך הצבאי של הערבים הוא כמעט אפסי, וידידות טורקיה יותר חשובה לבטחון אנגליה במזרח הקרוב מידידות עיראק. עיראק לא תתקיים בלא אנגליה.³²

הנסיון להסביר לבריטים את האינטרסים האמיתיים שלהם נעשה בצורה מאולתרת וחפוזה. על מהלך העניינים כתב שרתוק ביומנו ב-10 בפברואר 1939:

בהמשך דבריו הבוקר הזכיר מלקולם [מקדונלד] כלאחר יד את הצד האינטרסטי של השאלה.

.N. Rose (ed.), *Buffy — The Diaries of Blanche Dugdale*, London 1972, pp. 119–120 28

29 שם, עמ' 20–21 (27.1.1939).

30 וייצמן לבן-גוריון, 20.1.1939, אב"ג, א.צ. 220.

31 Liddel-Hart, *ibid.*, pp. 211–212. על נסיונותיו של וייצמן למלא תפקיד במגעים בין בריטניה

לטורקיה ראה: רוז (לעיל, הערה 3), עמ' 111–114.

32 יומן בן-גוריון, 20.1.1939.

הרמז היה ברור — גם מבחינה זו לוחצים הערבים על בריטניה. בהתייחסות שהיתה בשעת ההפסקה עורר רדינג [לורד, נציג נכבדי היהדות הבריטית במשלחת היהודית לוועידה] את השאלה — כלום לא כדאי שיוקדש ברור מיוחד לעניין זה? ויצמן בדבריו אחר כך הביע משאלה זו. העובדה שמלקולם נאחז בה וקבע ישיבה מיוחדת מוכיחה כי כוונתו אינה להתייעץ אתנו בשאלותיה האיסטרטגיות של ארץ-ישראל, אלא ללמד אותנו עד כמה צרכי ההגנה של האימפריה מחייבים שלום עם הערבים. אבל הישיבה נקבעה ויש להתכונן לקראתה, ובהתאם לזה נשלחו מברקים לירושלים לבקש חומר.³³

מסתבר, שבמשלחת היהודית לוועידה — או לצדה — לא היה אדם שהתמחותו בנושא הצבאי. עתה נזכרו במסמך גלילי-ליבנשטיין, שנכתב כחצי שנה קודם לכן, ולמחרת הבריק בן-גוריון מלונדון לברנרד ג'וזף [דב יוסף] בירושלים: 'בקש מגלילי להבריק מיד ממצרים הצעות נוספות. תזכירו הצבאי חייב להיות כאן עד יום ב' בבוקר'.³⁴

כעבור יום נשלח מברק תשובה ראשון מירושלים, בחתימתו של ג'וזף, שנכתב למעשה בידי וינגייט.³⁵ בחלקו הראשון כלל המברק מידע על עמדת השלטונות הצבאיים הבריטיים:

1. מצרים היא הבסיס הטוב ביותר להגנת האינטרסים הבריטיים במזרח הקרוב.
 2. אי אפשר להגן על צינור הנפט באמצעים צבאיים, לכן מוכרחים לסמוך על ידידותם של הערבים.
 3. מלחמה עשויה לפרוץ [כבר] בשנה זו. יקח זמן רב להקים צבא יהודי שיוכל להגן על האינטרסים [הבריטיים] במזרח הקרוב. יתרה מזו — [הם] ממאנים לבטוח ביהודים מחשש שבסופו של דבר יפנו כנגד הבריטים.
- הצעותיו של וינגייט לנימוקים כנגד טענות אלה היו:
1. אין ודאות שהמלחמה כה קרובה. היטלר אינו מוכן להתחיל [בו זמנית] עם המזרח והמערב. ההתקרבות הרוסית-פולנית משבשת את תכניתו. בכל מקרה יהיה זמן להקמת כוח יהודי חזק, משום שהמאורעות הוכיחו כי ניתן לאמן את היהודים מהר יותר מאשר היילים בריטיים. בטוח הרבה יותר לסמוך על היהודים מאשר על ידידותם המפוקפקת של הערבים, במיוחד לאור התלות היהודית בבריטניה.
 2. יהודי ארץ-ישראל מתאימים יותר להקמת תעשייה צבאית מאשר המצרים, החסרים מומחים טכניים וכשרון מדעי.
 3. היהודים יכולים להקים ולאייש בעזרה בריטית בתי-חרושת לנשק תוך חודשיים, ואילו המצרים אינם יכולים.
 4. היהודים יספקו סכומים גדולים להקמת צבא יהודי אם הממשלה תבחר במדיניות פרו-ציונית ואילו המצרים אינם מוכנים להקצות הון למטרות צבאיות.

33 מ' שרת, יומן מדיני, ד, תל-אביב 1974, עמ' 43.

34 מברק מבן-גוריון לב' ג'וזף 11.2.1939, אצ"מ S-25/45.

35 ביומנו (ד, עמ' 51) כותב שרתוק: '... נתקבלו שני מברקים מפורטים מאוד מירושלים המוסרים את "חידושי ההלכות" של וינגייט ואלעזר גלילי.'

5. מצרים אינה יכולה לספק כוח אדם צבאי. העבר מוכיח שהמצרים אינם חיילים ומשרד המלחמה יודע זאת. המאורעות האחרונים הוכיחו שהיהודים הם חיילים מצויינים, העולים ללא ספק על הערבים. ליהודים רזרבה גדולה של כוח אדם, המסוגלת להחזיק במזרח הקרוב לאחר הדרכה מזורזת.

6. הבריטים שוגים בבטחם בידידות הערבית, שתעלם ברגע שהתפתחות העניינים תהיה לרעתם של הבריטים, כאשר הערבים ינסו לסלק אותם. הידידות הערבית תהיה בטוחה יותר אם ידעו שכוח יהודי חזק ימנע מהם לבגוד בבריטים.

7. לאור עמדת טורקיה וארצות-הברית אין ממשלת הוד מלכותו יכולה להיכנע לחלוטין לערבים, שימשיכו להיות בלתי מרוצים; לכן יהיו בלתי לויאלים במקרה של חולשה בריטית זמנית.

8. המדיניות הפן-ערבית מעוררת את התנגדות טורקיה, שהיא גורם צבאי חשוב יותר.

9. לערבים רק יכולת להטריד, אך לא כוח צבאי אמיתי. אם הבריטים יופיעו כחזקים וייעשנו על צבא של 50 אלף יהודים, לא יעזו הערבים להתקיף את הבריטים או לחתור תחת האינטרסים [שלהם] במזרח הקרוב. אם לא כן — הם יעשו זאת.³⁶

אותו יום הבריקו גם גלילי וליבנשטיין לשרתוק. במברקם הסבירו את בעיותיהם הצבאיות של הבריטים במזרח התיכון, שנבעו מצמצום סדר הכוחות של הצבא הבריטי לעומת הגידול בהתחייבויות הבריטיות מעבר לים. העתודה המסורתית של הצבא בהודו אינה יכולה להילקז בחשבון הכוחות המיועדים למזרח התיכון, הן בגלל הסכנה היפנית במזרח הרחוק והן משוני שתהליך המודרניזציה של הצבא בהודו לא הגיע עדיין לדרגה המאפשרת ליחידותיו לפעול בתנאי הזירה המזרח תיכונית. יחסי הכוחות בין האיטלקים והבריטים במזרח התיכון הם לטובת האיטלקים, ותוצאת ההתמודדות תהיה תלויה בקצב ההתקדמות האיטלקית לעומת קצב הגעתן של התגבורות הבריטיות. השניים המליצו להדגיש בדיונים את המסקנה, שלרשות הבריטים אין מקור לתגבורת מידית למזרח התיכון, מלבד הפוטנציאל של ארץ-ישראל היהודית.

את משימותיו הצפויות של הכוח היהודי בארץ-ישראל ראו מחברי המברק באבטחתם של קווי התחבורה מארץ-ישראל למצרים ולעירק, שתאפשר שחרורם של כוחות בריטיים למשימות קרביות. בשעת הצורך ניתן יהיה להשתמש בכוח יהודי זה גם במצרים. לא ניתן להעלות על הדעת שלמשימות אלה ישתמשו בגייסות ערביים. לאחר תיאורו של מבנה הכוח היהודי המוצע — שילוב אלמנטים סדירים, שיש עוד להקים, עם יסודות שפותחו כבר במסגרת הגוטורות — הצביעו על האפשרויות המשקיות, התעשייתיות בעיקר, תוך פירוט סוגי המפעלים הניתנים להקמה בזמן קצר.³⁷

הנימוקים הצבאיים הועלו בדיון 'האיסטרטגי', שהתנהל ביזעידת השולחן העגול' ב-14 בפברואר על-ידי שרתוק. ויצמן הציג את תיאוריית 'המעגל החיצוני' שלו (טורקיה, פרס ואפגניסטן)

36 אצ"מ, שם. המקור מובא על-ידי 'באואר כנספח מס' 1 לספרו דיפלומטיה ומחתרת, מרחביה 1966, עמ' 307-308, וכן בסת"ה, כרך ב, חלק שלישי, עמ' 1344.

37 גלילי וליבנשטיין לשרתוק, 13.2.1939-12, אצ"מ, שם. התזכיר שעליו מתבסס המברק נמצא בארכיון העבודה, ונושא אותו התאריך.

התגבשות רעיון ההתנדבות לצבא הבריטי בא"י ערב מלחמת-העולם השנייה

למרות עצתו של לידל הארט להימנע מכך, וניסה לשכנע את הבריטים (מלקולם מקדונלד והלורד הליפכס) ביתרונות הטמונים בו לבריטניה בהשוואה ל'מעגל הפנימי' (המדינות הערביות). בן-גוריון התרכו בטענה, שיחסן של המדינות הערביות לבריטניה לא ייקבע על-פי מה שיקרה או לא יקרה בארץ-ישראל, אלא על-פי האינטרסים שלהן. סטיפן וויזו הדגיש את ערכם של יהודי ארצות-הברית — הן כמתנדבים לעזרתן של בעלות הברית העתידות והן כגורם משפיע על החלטתה של ארצות-הברית להצטרף לבעלות הברית או להישאר גייטראלית.³⁸ הרגשתם של המשתתפים היהודים בדיון היתה קשה מיד לאחר שמקדונלד הציג את השיקולים הקובעים את העמדה הבריטית. כותב שרתוק ביומנו: '... הרגשנו מיד כי לא קל יהיה לענות על דברים אלה. גם ראינו מיד שאנו עצמנו, כגורם חיובי של בטחון, איננו קימים כאילו לגמרי בתוך כל החשבון הזה'.³⁹

המשלחת היהודית לא הצליחה לשכנע בטענותיה את שני המיניסטרים הבריטיים, וחבריה חשו בזאת. כתבה הגב' דגדייל ביומנה: 'חיים סיפר לי בטלפון שלוועידה היתה אתמול פגישה על איסטרטגיה — מאוד לא משביעת-רצון מנקודת מבטנו'.⁴⁰

דחיית הבריטים את ההצעה לשיתוף-הפעולה היהודי בתחום הצבאי סתמה כאילו בשלב זה את הגולל על הרעיון להבטיח את הגנת היישוב על-ידי הקמת כוח צבאי במסגרת גג בריטית, וחדשה את המחשבות על הקמת כוח עצמאי, בהיקף ובעצמה גדולים יותר משהיו אז לארגון ה'הגנה'. על המחשבות שהתעוררו בכיוון זה השפיעו לא רק לקחי המרד הערבי, אלא גם החששות מפני העלול להתרחש כאשר תפרוץ מלחמה כוללת. הצבא הבריטי בארץ — או רובו לפחות — יועבר למצרים כדי להגן עליה מפני פלישה איטלקית; במשך חודשים ייוותר היישוב פנים אל פנים מול הערבים, עד שתוכל להגיע התגבורת הבריטית הראשונה, והערבים ינסו או לקבוע בארץ עובדות פוליטיות וצבאיות. בתזכיר שהגישו בסוף מארס 1939 א' גלילי וא' ליבנשטיין למרכז מפא"י ניתחו אפשרות זאת, והצביעו על כך, שבהיעדר משענת של כוח צבאי ממשי למדיניות הציונית, צפויה זו להמשיך וללכת בדרך של מפלות פוליטיות. אולם, בנתחם את מצב ה'הגנה' אותה עת, הראו בתזכירים עד כמה היתה זו רחוקה או מלהוות משענת כזו.⁴¹

במערכת הפנימית של הכוחות והיחסים ביישוב עם פרוץ הוויכוח על המאבק 'בספר הלבן' נראה סיכוי קלוש בלבד להגשים המלצות דוגמת אלו שהעלו גלילי וליבנה לבניית ה'הגנה' כצבא עצמאי של היישוב.⁴² המנהיגים הציוניים הקפידו אפוא לשמור ולטפח את הקשרים עם

38 פרטיכל הישיבה באצ"מ S-25/7632. 'באור מביא את נאום הפתיחה של מקדונלד בישיבה כנספח מס' 2 לספרו (לעיל, הערה 36), עמ' 308—310.

39 מ' שרת, יומן מדיני, ד, עמ' 52.

40 Baffy, p. 123 (15.2.1939).

41 'לבחינת כוחנו הצבאי' — תזכיר של אלעזר גלילי ואליעזר ליבנשטיין למרכז מפא"י, ניסן תרצ"ט. ארכיון העבודה, 3836. חלקו הגדול של התזכיר פורסם בסת"ה, כרך ב, חלק שלישי, עמ' 1381—1387.

42 על המצב בהגנה או ראה: באואר (לעיל, הערה 36), עמ' 47—51, וסת"ה, כרך ב, חלק שני, עמ' 1031—1032; כרך ג, חלק ראשון, עמ' 38—44.

אנשי משרד המלחמה והמטה הכללי הקיסרי, אף-על-פי שהארגומנטציה הציונית הצבאית לא הרשימה את הבריטים בוועידת לונדון. וייצמן ושרתוק נפגשו מדי פעם עם גנרל קריידי במשרד המלחמה, וייצמן נפגש גם עם גנרל רונאלד אדם, סגן ראש המטה הכללי הקיסרי, ואילו פנחס רוטנברג— שהייתה לבקר באותה תקופה בלונדון— יצר קשרים עם הרמטכ"ל הלורד גורט.⁴³ בשיחות עם הקצינים הבריטיים ניסו לשכנעם בחוסר התועלת שבערבים, ובכך שתמיכת היהודים אינה מובטחת לבריטניה בכל מקום— ודאי שלא בארצות-הברית, שם תשפיע המדיניות הבריטית בארץ-ישראל במידה רבה על עמדתם של היהודים ביחס לבריטניה.⁴⁴

עם גבור המתרחקות הבינ-לאומית לאחר סיפוחה הסופי של צ'כוסלובקיה על-ידי גרמניה במרס 1939, ועל רקע הציפיה היומיומית לפרסומו של 'הספר הלבן' והמאמצים של הרגע האחרון למנוע את פרסומו או לפחות לרכך את הנוסח— התחדשו, בלונדון, בראשית מאי 1939 מאמצי ההנהגה הציונית להצביע על התועלת הצבאית שיכול היישוב היהודי בארץ-ישראל להביא לאימפריה הבריטית במקרה של מלחמה, שנראתה עתה ודאית וקרובה יותר מאשר בראשית השנה. וייצמן השתמש בהמקרה זה בנסיון של הרגע האחרון להפעיל את המתנגדים העיקריים למדיניות הפיוס של הממשלה— צ'רצ'יל ואמרי— ולהזעיק אותם לפעולה נגד 'הספר הלבן'. הוא הצביע על כך שערב מלחמה מנכרת הממשלה את הגורם היחיד שעליו תוכל להישען בבטחה בזמן המלחמה ואשר יוכל להביא תועלת למאמץ המלחמתי.⁴⁵ אותה עת נפוצו שמועות שבמשרד המלחמה עצמו מתעוררות מחדש מחשבות ברוח זאת. שרתוק, ששהה אותו זמן בלונדון, החליט לגשש ולגלות באיזו מידה ניתן לנצל התעוררות זו להשפעה של הרגע האחרון על פרסום 'הספר הלבן'. ביומונו הוא כותב (2.5.1939):

ברודצקי, לוריא ואני נפגשנו עם קולונל נתן במשרדו לשיחה על גיוס פליטים לצבא הבריטי ושאלת יצירת יחידה יהודית. נתן, העומד בראש אחת המועצות האזרחיות שתפקידן לסייע לממשלה בגיוס מתנדבים, הודיע כי אתמול שוחח ארוכות עם הור-בלישה בשאלות שונות. בהמשך השיחה אמר לנו: אתם יודעים בודאי כי במקרה של מלחמה בארץ יהיה גדוד יהודי. היה רושם שהוא אומר את הדברים על יסוד שיחתו עם מיינסטר המלחמה... מה ששמעתי מפי נתן עורר בי מחשבה ללכת למשרד המלחמה (אני מכיר את קריידי, המנהל הכללי) לשיחה על הגדוד בארץ-ישראל, כדי לעבור אחר כך לשאלת המדיניות הכללית...⁴⁶ וכעבור ימים מספר (5 במאי 1939) הוא כותב שוב:

נסעתי אל קולונל נתן להוציא מפיו דברים ברורים, אם שמע מפי הור-בלישה על החלטה להקים גדוד עברי בארץ-ישראל בפרוץ המלחמה... בתשובה לשאלתי טען שהרושם שלי היה מוטעה. הור-בלישה לא אמר לו כלום, אך יש סמנים שזה הכוון. שאלתי אם כדאי לפנות להור-בלישה בשאלתנו הכללית. דחה בכל תוקף הצעה זו... כאן אין [הור-בלישה] חפשי משום יהדותו, ולא יוכל להתערב. מלבד זאת ברור לו, לנתן, שהענין כבר

43 פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות ב-12.2.1939. יומן שרת, ד, עמ' 71 (22.2.1939).

44 יומן שרת, ד, עמ' 21-22 (6.2.39). על פגישת וייצמן עם גנרל אדם ועל פגישה נוספת שם, עמ' 282.

45 וייצמן לשרתוק, עבור צ'רצ'יל ואמרי 3.5.1939, אצ"מ S-25/305.

46 מ' שרת, יומן מדיני, ד, עמ' 263-264.

מוכרע ומסור למלקולם להגשמה. בדעתי לנסות להפגש עם קריידי, המנהל הכללי של משרד המלחמה, לדבר אתו בשאלת הגדוד ולנסות לעבור מזה לעניינים הפוליטיים, כדי להראות עד כמה המדיניות החדשה עומדת בסתירה לצרכים הצבאיים של בריטניה. טילגרפתי לירושלים בענין זה.^{46*}

דב הוז, ששהה אז גם הוא בלונדון, כתב ביומנו: 'לשאלתי מה עוד אפשר לעשות לא ראה משה [שרתוק] כמעט כל תשובה, חוץ מהדרך לנסות דברים אל צ'רצ'יל ולהתאמץ להבקיע דרך אל חוגי הצבא. נראה שבקבינט אין לנו כי אם ידיד אחד, ורק בזמן האחרון הורגשה איוו הבנה מצד נציגי הצבא והאוויריה'.^{47*}

מירושלים אישרו את יוזמתו של שרתוק ומיד העמיסו עליו שורה של הצעות מעשיות לסדר היום של הדיונים עם משרד המלחמה: הגברת אימונם של הנוטרים, גיוס ואימון תותחני נ"מ ותותחני חופים יהודיים בארץ-ישראל, הקמת בתי-חרושת לנשק ולחלקי חילוף והגדלת מלאי הנשק ואמצעי התובלה בארץ. להערכת, ה'מומחים' הצבאיים של הסוכנות, צריך היה משרד המלחמה להגיע למסקנה, שגיוס יהודי ארץ-ישראל בשעת מלחמה הוא צורך הכרחי, ובוודאי העביר כבר חוות דעת זו למשרד המושבות. עד כה נמנע, לדעתם, גיוסם של היהודים בארץ-ישראל כיוון שהיה מפר את שיווי המשקל היהודי-ערבי. עתה, עם סכנת המלחמה המתקרבת, איבד קושי זה את חשיבותו. לדעתם, נותר עדיין קושי אחד — יהודי ארץ-ישראל לא היו נתינים בריטיים, וכבר פנו למשרד המושבות לשקול דרכים כיצד להתגבר על כך.^{48*}

שרתוק היה מסויג הרבה יותר, והאופטימיות בירושלים נראתה לו תמוהה: 'מברק מירושלים. מאשר את הצעתי... ומציע לשיחה סדר יום משונה מאוד בפירוטו המופלג. כאילו אפשר בשיחה ראשונה למצוא את כל פרטי הפרטים הטכניים העומדים על הפרק. השאלה היא קודם כל הסכמה עקרונית, ואז תהיה שהות לברור הפרטים'.^{49*}

בימים הבאים ניסה שרתוק להיפגש עם גנרל קריידי, אך נדחה בלך ושוב. בינתיים חזר וייצמן ללונדון, וב-18 במאי נפגש עם קריידי וקציני מטה אחרים במשרד המלחמה והעלה בפניהם את התכניות הציוניות. ההפגנות בארץ-ישראל בתגובה לפרסום 'הספר הלבן' הביאוהו לידי פסימיות לגבי סיכויי ההצלחה של נסיונו, והוא רצה לחדול ממנו. שרתוק טען לעומתו שדווקא ההתפרצויות בארץ-ישראל מחייבות להמשיך במגעים, וביומנו רשם:

ויצמן מדוכא מאד ממאורעות ירושלים אמש. הוא מסופק אם לאחר מה שקרה יש טעם שגלך למשרד המלחמה לדון על גדוד יהודי. אמרתי: ... דוקא לנוכח מאורעות כאלה עלינו להדגיש שלא חל שום שינוי בעמדתנו היסודית — פעולה משותפת עם בריטניה בכל שעת חרום רבתי. אשר להתפרצויות, הרי שימוש ביהודים למטרות צבאיות והרחבת המסגרת לפיתוח כוח יהודי עלולים רק להקטין את היצר להתפרצות בלתי מאורגנת.

*46 שם, עמ' 269.

47 יומנו של דב הוז, 7.5.1939. אצ"מ S-25/977 (קטע יומן שנשלח על-ידי הוז במכתב לאלעזר קפלן מ-10.5.1939).

48 ב' ג'וזף לשרתוק, 7.5.1939, אצ"מ S-25/305.

49 מ' שרת, יומן מדיני, ד, עמ' 271 (7.5.1939).

חברנו יחד מכתב לגנרל פאונל במשרד המלחמה ובו נסחנו את עמדתנו והצענו פגישה כדי לדון בפרטי התכנית.⁵⁰
 גנרל פאונל, ראש מחלקת המבצעים [D.M.O.] במטה הכללי, סרב באדיבות להיפגש אתם, ושרתוק כתב ביומנו ב-24 במאי 1939: 'בוזה מסתימת לפי שעה פרשת מאמצינו לנהל מו"מ ישר עם משרד המלחמה'.⁵¹

המאמצים נפסקו אמנם 'לפי שעה'; אך שלושה חודשים מאוחר יותר — בעצם הימים בהם התכנסה ההנהגה הציונית בג'נבה לקונגרס הציוני הכ"א — גברה המתיחות הבין-לאומית עד כי נראה היה שמלחמה עומדת לפרוץ בכל רגע. ב-22 באוגוסט 1939 הוחלט לפזר את הקונגרס למחרת היום. וייצמן ביקש לנסות לחדש את המגעים עם משרד המלחמה הבריטי, שרתוק יצא בדחיפות מג'נבה ללונדון כדי להיפגש עם גנרל פאונל. במברק ששלח דב הוז מארץ-ישראל מסר על רוח אוהדת בקרב מפקדי הצבא הבריטי בארץ, והמליץ אף הוא לבוא במגע עם משרד המלחמה בלונדון.⁵²

שרתוק הגיע ללונדון למחרת (24 באוגוסט), ובאותו יום נפגש עם פאונל. בהציגו את עצמו בראשית הראיון אמר כי הגיע זה עתה מג'נבה בשליחותו של וייצמן כדי למסור לממשלת הוד מלכותו על נכונותה של הסוכנות לסייע לבריטניה במצב החרום הנוכחי. לאחר מכן העלו בפניו שלוש הצעות:

- א. לגייס כוח צבאי בארץ-ישראל, שישרת בפיקוד בריטי.
 - ב. לגייס כוח יהודי בעולם כולו, שיועמד לרשות הפיקוד הצבאי הבריטי בכל מקום שיידרש.
 - ג. להתחיל מיד באימונו של קאדר קצינים ומש"קים ליחידות יהודיות אלו.
- הנושאים שהציג שרתוק לא היו חדשים לפאונל. יומיים קודם לכן קיבל מכתב מגנרל אירונסייד, שהיה אז מפקח כללי על הכוחות הבריטיים מעבר לים, ועתיד היה להתמנות כעבור ימים ספורים לראש המטה הכללי הקיסרי. אירונסייד היה מזה זמן חסידו של וינגייט וכשהגיש לו וינגייט תזכיר שהכין בשם 'הערכת ניצולם של כוחות צבאיים יהודיים במלחמה', העביר אותו לפאונל בלוויית המלצה משלו:

... אם אמנם ניכנס למלחמה זו, נזדקק לכל אדם שנוכל למצוא. בחודש ספטמבר 1938 גמרתי בדעתי, כמפקד ראשי לכוחות המזרח התיכון [תפקיד שאירונסייד נתמנה לו, אך לא הספיק למלא אותו בפועל מכיוון שהתפקיד בוטל עם שוך משבר מינכן], לצייד את היהודים בנשק. בתזכיר זה מותווית ראשיתו של ארגון אשר אסור שיעלם מעיניך. הוא מכוון לשאוב כוח אדם מיהדות ארצות-הברית ודרום-אפריקה. אדם העשוי לקבל עליו את משימת ניהולו של עניין כזה הוא הבריגדיר אוואטס, הנמצא עתה בהודו — איש צבא מוכשר מאד... [אוואטס שרת בארץ-ישראל בתקופת המרד כמפקדו של וינגייט והיה מחסידיו, והמועמד המקובל ביותר על וייצמן, לאחר וינגייט, לשמש כמפקד הכוח היהודי במלחמה].⁵³

50 שם, עמ' 292 (19.5.1939).

51 שם, עמ' 299.

52 Baffy, p. 146 (ג'נבה, 23.8.1939).

53 המכתב מצוטט במלואו אצל: C. Sykes, *Orde Wingate*, London 1959, pp. 215-216.

התגבשות רעיון ההתנדבות לצבא הבריטי בא"י ערב מלחמת-העולם השנייה

הנה כי כן, פאונל היה מודע לרעיונות שהעלה בפניו שרתוק, אולם תגובתו היתה קרירה. הוא הצביע על הקשיים הצפויים בצידוד הכוחות ובאימונם, שעה שהמאמץ העיקרי מושקע בהרחבה מהירה של הצבא הבריטי, וצינן את התלהבותו של שרתוק, שדיבר כבר על ההוראות המתאימות שתשלחנה לגנרל בארקר, מפקד הצבא בארץ-ישראל, באמרו שאל לו לשרתוק לצפות לתשובה מהירה להצעותיו.⁵⁴

למחרת נפגש שרתוק עם גנרל אירונסייד. הפגישה אורגנה על-ידי וינגייט, שנהנה, כאמור, מהערכתו של הגנרל. אירונסייד, שבניגוד לאחדים מעמיתיו, כמו ווייל, דיל והיינג, לא שרת בארץ-ישראל ולא הכיר את היישוב מקרוב, היה נבוך מהעניין היהודי, שנראה לו זר ומפחיד במקצת, כפי שכתב לוינגייט כמה חודשים קודם לכן.⁵⁵ השיקולים המורכבים הקשורים במדיניות הבריטית בארץ-ישראל נראו לו מסובכים מדי. הוא חזר והדגיש זאת בשיחה עם שרתוק. תוך כדי נסיון לשכנע את איש שיחו כי הוא תומך בכל ההצעות הציוניות, מה גם שאלה הגיעו אליו באמצעות וינגייט. לעצם העניין אמר, שההצעות הן עניין להחלטת הממשלה, ואל להם ליהודים ללחוץ עליה יותר מדי בשעה זו. הוא את שלו עשה, והעביר את תזכירו של וינגייט, בצרוף המלצותיו שלו, למשרד המלחמה.⁵⁶

בינתיים חזר וייצמן מג'נבה ללונדון, והצטרף למגעים עם משרד המלחמה. ב-29 באוגוסט נפגש עם פאונל ושמע על הקשיים העומדים בפני ביצוע התכניות הציוניות לגיוס יהודיות. לבסוף קיבל עצה לשוחח על הנושא עם מיניסטר החוץ, לורד הליפכנס.⁵⁷

נראה היה שבשלב זה אין משרד המלחמה מתייחס ברצינות להצעות שהועלו בפניו על-ידי וייצמן ושרתוק, אך עם זאת הוא מעוניין לשמור על הקשרים אתם, שמא יודקקו להם בעתיד. מכאן דברי העידוד וההסכמה שהושמעו מצד אחד, ההסברים הארוכים על הקשיים, וההתחמקות האלגנטית מכל צעד מעשי, מצד שני.

ההכנות לגיוס צבא יהודי בחוץ-לארץ

על רקע המתיחות הבין-לאומית הגוברת בתקופת משבר מינכן בקיץ 1938, שבו והתעוררו, כאמור, רעיונות— שהיו מוקפאים מאז מלחמת-העולם הראשונה— על גיוס יהודים בחוץ-לארץ למען ארץ-ישראל. הנסיבות— הן בארץ-ישראל, והן במצבם של היהודים בגולה— השתנו מאז שינוי ניכר. שוב לא היה צורך בכיבושה של הארץ, ולפיכך הוחלפה הסיסמה מ'כיבוש הארץ' ל'הגנת הארץ', והיתה עתידה להתנגש בסבך המורכב של הפוליטיקה הבריטית בארץ ובמזרח התיכון כולו. לעומת זאת, היה בסוף שנות השלושים, יותר מאשר בתקופת המלחמה הקודמת, פוטנציאל ניכר לגיוס— הן מקרב צעירי הנוער הציוני בהכשרות בחוץ-לארץ, שהתעתדו

54 דו"ח שרתוק על פגישתו עם פאונל נכתב ב-25.8.1939. אצ"מ Z-4/15261. נוסח עברי של הדו"ח ביומן שרת, ד, עמ' 331—332. פרוט יתר של הצעות שרתוק במכתבו לפאונל מ-25.8.1939, אצ"מ S-25/6283.

55 אירונסייד לוינגייט, 8.6.1939, סייקס, שם, עמ' 209—210.

56 דו"ח שרתוק על פגישתו עם אירונסייד, נכתב ב-26.8.1939. אצ"מ Z-4/15261. נוסח עברי של הדו"ח ביומן שרת, ד, עמ' 333—338. השיחה. שארכה עוד זמן רב, נסבה בהמשך על פרטי ההצעות ובעיקר על עתיד היחסים בין היהודים לאימפריה הבריטית.

57 תרשומת של ארתור לוריא על הפגישה, אצ"מ Z-4/15261.

ממילא לעלות לארץ והגיוני היה לכלול בהכשרתם לעלייה גם הכשרה צבאית, והן מבין פליטים סתם, שהתגייסות עשויה היתה לפתור להם בעיות פרנסה, מגורים, ואף מעמד של אזרחות. כאשר נראה היה כי מלחמה עולמית חדשה עשויה לפרוץ בעתיד הקרוב, טבעי היה אפוא לנסות לקשור את צרכי ההגנה של היישוב בארץ-ישראל — ששיוועו לכוח אדם מיומן נוסף — עם פוטנציאל המגויסים באירופה, ולנסות אולי אף לעקוף בדרך זו את ההגבלות, שהחלו להחניק את העלייה. עיקר הפעילות בתחום זה געשה על-ידי מוסדות התנועה הציונית וגורמים הקשורים בה, ואלה ראו כל מפעל גיוס יהודי כקשור לארץ-ישראל. אולם בתחום זה פעלו גם ארגוני חיילים משוחררים יהודים וגורמים לא ציונים, שהמניע העיקרי לפעולתם היה קשור במצוקתם של הפליטים ובמוטיבציה היהודית הכללית להילחם בגרמניה הנאצית, לאו דווקא מתוך קשר כלשהו לארץ-ישראל.

הרעיון לגייס בחוץ-לארץ יהודים לשם סיוע בהגנה עלה בארץ-ישראל מתוך צרכי הבטחון המקומיים, שנראה היה כי הם מותחים את משאבי כוח האדם של היישוב עד לקצה גבול האפשר. כך הציג שרתוק את הדברים בסקירתו הבטחנית לפני הנהלת הסוכנות בישיבתה ב־18 בספטמבר 1938. בדיון שהתפתח לאחר מכן הציע גרינבוים להתחיל בשיחות עם הממשלה הבריטית בדבר הקמת צבא יהודי. יצחק בן-צבי הציע לבוא בדברים עם אירגונים שונים בקנדה, בדרום אפריקה ובארצות בריטיות אחרות, ולהציע כי יציעו לממשלת בריטניה לגייס צעירים נתינים בריטיים לשם שרות בא"י. כן יש לבוא בדברים עם חברינו בארה"ב על גיוס חברים לצבא לשם הגנה על א"י.

אליהו דובקין העלה את שאלת האימון: 'יש כיום 10,000 צעירים בהכשרה בגולה, אולם מספר קטן מהם מקבל אימון צבאי. גם אם יהיה גיוס בקשר עם המלחמה, נעמוד בפני מצב שהאלמנט הרצוי לנו ביותר, לא תהיה לו הכשרה צבאית'.

הוא הצביע על הקשיים הכספיים שנצבו בפני מפעל אימונם הצבאי של החלוצים בהכשרות בפולין. שרתוק הציע בסיכום הדיון להודיע לבן-גוריון, ששהה אז בלונדון, על ההכנות לגיוס צבא יהודי למקרה מלחמה, ודעתו זו נתקבלה ללא החלטה פורמאלית.⁵⁸

ביום בו התקיימה הישיבה בירושלים, כתב בן-גוריון לשרתוק מלונדון: '...בקשר לסכנת המלחמה, עלינו רק להגביר את פעולתנו לזיון וגיוס רחב. פעולה זו אינה סותרת אלא להיפך מקדמת את המלחמה למדינה'.⁵⁹

ואכן, גם בהנהלה הציונית בלונדון החלו לקיים התייעצויות על ההכנות למקרה של מלחמה. הוסכם שיש לפתוח בפעולות להקמת לגיון יהודי למען ארץ-ישראל וכי אחד מחברי ההנהלה יצטרך לצאת לארצות-הברית כדי לגייס תמיכה פוליטית, כספים, ויהודים אמריקאים ללגיון זה.⁶⁰ בן-גוריון הבריק לארץ וביקש —

58 פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות 18.9.1938. עוד קודם לכן שוחחו ראשי ה'הגנה' בעניין זה, כמו גם אחרים, עם וינגייט. ראה מכתבו של יוחנן רטנר לשרתוק מ־15.6.1938, סת"ה ב, חלק שלישי, עמ' 1342.

59 בן-גוריון לשרתוק, 18.9.1938, יומן בן-גוריון, אצ"מ 25/179/17.

60 פרטיכל ישיבת ההנהלה הציונית בלונדון, 28.9.1938, ג"ו. וייצמן לפדרציה הציונית בדרום-אפריקה, 12.10.1938, שם.

שיחישו בואו של דב [הזן] ללונדון ומשלוח אנשים לאמריקא ולדרום אפריקה לפעולה כספית ולגיוס אנשים... חיים [וייצמן] ראה אמש את שקבורו [פקיד בכיר במשרד המושבות]. הציע לו גיוס יהודי אמריקא לגדוד יהודי... קבענו משרד בבית ההנהלה לגיוס גדוד יהודי. אחיו של לוריה [נורמן לוריא, אחיו של ארתור לוריא] עומד בראש הפעולה.⁶¹ הרגיעה, שחלה לאחר משבר מינכן, עצרה את התפתחותן של מחשבות אלו. אולם בתקופת מינכן נעשה נסיון להניח יסודות ארגוניים לתנועת התנדבות יהודית לשרות צבאי בארץ-ישראל למקרה שיתחדש הצורך בכך. הרוח החיה בפעולות אלה היה בן-גוריון, שעוד ב-28 בספטמבר נפגש עם נציגי ארגוני הנוער הציוני בבריטניה, והציג להם שלוש דרישות:

... אם כי סכנת המלחמה הדחופה כנראה עברה ואין להניח שתפרוץ בקרוב מלחמה

אירופית — הרי אנו היהודים בארץ שרויים במצב מלחמה ואנו צריכים:

א. מדריכים ומומחים צבאיים לחיל יבשה, ים ואויר, והנוער המתלמד באנגליה אינו צריך ללמוד רק רפואה ומשפטים — אלא להכנס לבתי ספר צבאיים, ימיים ואויריים לשם הדרכה בארץ אחר כך.

ב. יש לדאוג להקמת צבא יהודי לכל צרה שלא תבוא, וארגוני הנוער צריכים לגייס חברים ליחידות צבאיות יהודיות על מנת שישלחו לשרת בארץ. יחידות כאלו נקים גם בדומיניונים (קנדה ודרום אפריקה) ובאמריקא.

ג. יש צורך בהקמת רגימנט יהודי באנגליה אפילו אם לא ישולח לארץ-ישראל.⁶²

כדי להכין קאדר בעל מוטיבאציה ציונית והכשרה צבאית בסיסית לתנועת התנדבות כזאת הוקם בלונדון, על-פי החלטת ההנהלה ב-17 באוקטובר 1938, 'המכון לארגוני נוער יהודי ומתנדבים' ובראשו נורמן לוריא, והוקצב לו סכום של 100 לירות-שטרלינג כדי שיוכל להתחיל בפעולה.⁶³ מוסד זה נועד להיות ליגאלי ולפעול בגלוי כדי 'לקדם ולעודד את השתתפותם של יהודים בפעילות הצבאית של המדינות בהן הם חיים בשיתוף עם הארגונים היהודים באותן הארצות, ולעורר את העניין בצרכי ההגנה היהודית בארץ-ישראל תחת חסותה הישירה של ההסתדרות הציונית העולמית'. התפקידים המעשיים שהציבה לעצמה המחלקה היו:

1. לערוך מפקד של מתנדבים ומתנדבות שיהיו מוכנים, אם יקראו בשעת הצורך, לשרת שרות צבאי בא"י.
2. לעודד יהודים להתאמן אימון צבאי, ימי ואוירי ולהניע אותם להצטרף למסגרות צבאיות, כמו הצבא הטריטוריאלי, יחידות הג"א, בתי ספר צבאיים וכו'.
3. לפתח בצעירים יהודיים תודעה ימית ואוירית וליצור תשתית לאימון בדאיה, טיסה, ימאות, ואימון גופני כללי.

61 יומן בן-גוריון, 28.9.1938, אצ"מ S-25/179/20. המשרד נפתח לא בבניין ההנהלה אלא בסמוך לו, ב' Great Russel St. No. 67.

62 שם, 29.9.1938.

63 בן-גוריון לב' לוריא 18.10.1938. ומכתבי ברכה של וייצמן וקיש ללוריא מאותו תאריך לרגל תחילת הפעולה. המכתבים הועמדו לרשותי על-ידי מר לוריא.

4. לאפשר לארצישראלים וכאלה המתעתדים לעלות לארץ-ישראל להתאמן במסגרת הצבא הטריטוריאלי ולהתקבל לבתי ספר צבאיים.⁶⁴

בינואר 1939 עזב לוריא את לונדון וחזר לדרום-אפריקה, וריכוז המכון למתנדבים עבר לידי ישראל קוריזקי.⁶⁵ המרחק בין היומרות והפעילות המעשית היה ניכר למדי. פעילות זו הקיפה סטודנטים ארצישראלים שלמדו בבריטניה, חברי תנועות נוער ציוניות וחלוצים בהכשרות באיים הבריטיים. אלה עסקו, במספרים קטנים, באימון טרום צבאי שכלל תרגילי סדר, איתות ועזרה ראשונה, ומעט הכרת כלי נשק קלים עד לביצוע מטוחים, ושמיעת הרצאות תאורתיות בנושאים צבאיים עיוניים וטכניים. מספר המשתתפים לא עלה על כמה עשרות. בראשית פברואר נערך בלונדון דיון של ועדת משנה מטעם ההנהלה הציונית, בו השתתפו בן-גוריון, לוקר וברודצקי. חברי הוועדה החליטו כי המכון למתנדבים ימשיך בפעולותיו, אולם לא פסקו מי יממן אותו; לפיכך נמשכה הפעילות — במידה שנמשכה — בלחץ תקציבי גובר והולך.⁶⁶ במקביל לכך הוחל בעריכת מיפקד של מתנדבים פוטנציאליים, בשיתוף תנועות הנוער.⁶⁷ פעולה זו של רישום המתנדבים היתה רגישה מבחינה משפטית (רישום פרטיזני לגיוס צבאי, ועוד שלא במסגרת בריטית אלא יהודית), ועוד יותר מבחינה ציבורית-יהודית. השלכותיה האפשריות על היחסים בין ציונים ללא-ציונים בבריטניה עשויות היו להיות חמורות. בתקופה של רגישות לביטויים ולתופעות אנטישמיות בדעת הקהל, עשויים היו הלא-ציונים להתנגד לכל פעולה ממין זה, בטענה שהיא מקלה על הוצאת לעז על נאמנותם של יהודי בריטניה למדינתם-הם. גם הציונים הבריטים לא היו פטורים מחששות בעניין זה.⁶⁸

בדיון על ענייני המכון למתנדבים, שנערך בסוף מארס 1939 בהשתתפות שרתוק, חברי הוועדה הפוליטית הציונית בלונדון וראשי המכון, התעוררה מחלוקת סביב השאלה, אם לעסוק גם ברישום יהודים בריטים או להסתפק ברישומם של יהודים זרים בבריטניה: ארצישראלים, חניכי הכשרות החלוץ ופליטים. רוב הנוכחים — ובמיוחד נמייר וברודצקי — התנגדו לרישומם של מתנדבים מבין יהודי בריטניה, והעלו את הנימוקים הבאים —

- א. אין הדבר מוסיף מאומה לממשלה הבריטית אם מציעים לה את שרותם של נתיניה-היא.
- ב. הרשמת יהודים בריטיים לגדוד העברי תתפרש כהתנדבות על תנאי ותוציא שם רע ליהודים.
- ג. הממשלה תטען כי היהודים מעוניינים להילחם בערבים ותו לא.

64 תזכיר בשם 'המכון לארגוני נוער ומתנדבים יהודים' שהוגש על-ידי לוריא להנהלה הציונית בלונדון, 11.10.1938. הועמד לרשותי על-ידי מר לוריא, והעתקו מצוי בגנזך וייצמן. ככל הנראה שימש תזכיר זה בסיס להחלטת ההנהלה ב-17.10.1938. השם נראה ארוך מדי לרוב חברי ההנהלה והוא שונה אחר-כך להמחלקה למתנדבים. תזכיר נוסף בשם זה, אף הוא של נורמן לוריא, מ-9.11.1938, באצ"מ S-25/4943. בן-גוריון אישר ללוריא נקודות אלו עוד לפני הגשת התזכירים. ראה יומן בן-גוריון, 2.10.1938, אצ"מ S-25/179/21.

65 נורמן לוריא בשיחה אתי, 8.10.1975.

66 י' קוריזקי להנהלה הציונית בלונדון, 2.2.1939, אב"ג, א.צ. 146.

67 סקירה של ישראל קוריזקי על פעולות המכון, 22.1.1939, אצ"מ S-25/4943.

68 ליאונרד שטיין לברודצקי, 29.3.1939, אב"ג, א.צ. 233.

התגבשות רעיון ההתנדבות לצבא הבריטי בא"י ערב מלחמת-העולם השנייה

ד. המוסדות היהודים באנגליה (כמו ועד שליחי הקהילות) מתנגדים בכל תוקף להרשמת יהודים בריטיים ובלעדיהם אין לעשות את הדבר.

שרתוק לבדו תמך בהמשך הרשמתם של יהודים בריטיים; אולם דעתו נדחתה, ונתקבלה החלטה להפסיק לפי שעה את ההרשמה, להמשיך באימוץ הטרומ צבאי, ולפנות להנהלת הסוכנות בירושלים כדי שתקבל על עצמה את מימון הפעילות.⁶⁹

נראה שהחלטה לא שונתה, ובעקבותיה הופסקו ההכנות לעריכת הרשמה גם בקרב הפליטים. המיפקד ירד אפוא מעל סדר היום. המכון למתנדבים לא זכה להתעניינותה של ההנהלה וסבל מקשיים כספיים, ולאחר שמונה חודשי פעילות יכול היה להצביע על הדרכתם של כ-600 איש ברמה טרום צבאית בלבד.⁷⁰

מצב זה נבע ככל הנראה מן החשש מפני יחסה של יהדות בריטניה הלא-ציונית לפעילות זו, מה גם שמטעם ההנהלה מונה לטפל בעניין המכון פרופ' זליג ברודצקי, שעקב קשריו ותפקידו בוועד שליחי הקהילות היה רגיש במיוחד ליחס זה.

המאגר הגדול ביותר של פליטים יהודים היה מרוכז ב-1939 בצרפת. שאלת שירותם הצבאי של פליטים אלה במקרה שתפרוץ מלחמה עלתה על סדר היום כבר בימי משבר מינכן. הפדרציה של הארגונים היהודיים פרסמה ב-27 בספטמבר 1938, קריאה לפליטים וליהודים חסרי נתינות להתנדב לשירות צבאי, ואגודת ותיקי המלחמה היהודים החלה ברישומם של מתנדבים.⁷¹

התעוררות זו בצרפת הצביעה על נכונות להתנדבות, אך לאו דווקא בהקשר ארצישראלי או כתוצאה מיוזמה ציונית. צרפת החלה לתפוס מקום במחשבות ובתכניות הצבאיות של ההנהגה הציונית רק לאחר שהממשלה הצרפתית הודיעה ב-2 באפריל 1939 על כוונתה לחוקק חוק שיאפשר את גיוסם של הזרים המתגוררים בצרפת במקרה של גיוס כללי, ולאחר התדרדרות היחסים עם ממשלת בריטניה בעקבות 'ועידת השולחן העגול' בלונדון ופרסום 'הספר הלבן'.

לוייצמן היו קשרים עם אישים בצמרת המדינית והצבאית בצרפת, ולעתים נפגש אתם. אולם שיחות אלה היו כלליות וכוונו בדרך-כלל ליצירת אהדה לעניין הציוני במגעים עם הבריטים בשאלת ארץ-ישראל ולהשפעה עקיפה על הממשלה הבריטית.⁷² וייצמן לא העלה מעולם בפני הצרפתים תכניות לשיתוף-פעולה צבאי במקרה מלחמה. היוזמה להציע לממשלת צרפת תכנית לגיוס לגיון יהודי שיילחם לצד הצבא הצרפתי במקרה מלחמה באה מצד אלברט כהן, סופר יהודי יליד האי קורפו, שחי בצרפת ועבד במוסדות שונים שהיו קשורים בחבר הלאומים. כהן, שהיה ציוני, פנה בעניין זה לוייצמן וקיבל ממנו רשות להשתמש בשמו ובשם הסוכנות כאשר יגיש את תכניתו לממשלה הצרפתית.⁷³

69 יומן שרת, ד, עמ' 201—202. פרטיכל ישיבת ההנהלה בלונדון בעניין פעולות הוועדה למתנדבים, 29.3.1939, אב"ג, שם. ולטר אטינגהאוזן [איתן] לבן-גוריון, 2.4.1939, שם.

70 מכתבו של ישראל קוריצי לבן-גוריון ושרתוק ב-13.7.1939 והסקירה הנספחת אליו, אצ"מ S-25/4943.

71 *American Jewish Yearbook*, 1939/40, p. 251.

72 דו"ח וייצמן להנהלה בלונדון על ביקורו בפאריס ושיחותיו שם, 14.3.1939, אצ"מ Z-4/302/23.

73 א' כהן לוייצמן, 5.4.1939, וייצמן לא' כהן 3.5.1939, ג"ו.

ב-28 באפריל 1939 פנה כהן — בהציגו את עצמו כ'ממונה על משלחת הסוכנות היהודית לארץ-ישראל בפאריס' — במכתב למיניסטריון המלחמה הצרפתי. בשמו של וייצמן הוציע תכנית להקמת לגיון יהודי בצבא הצרפתי שיורכב ממתנדבים מבין היהודים הזרים (הפליטים) החיים בצרפת ומיהודים מארצות נייטראליות, אשר יילחם במקרה של מלחמה לצד צבאותיהן של בעלות הברית. למחרת קיבל כהן תשובה ממיניסטריון המלחמה בו נאמר כי ממשלת צרפת תלמד בעניין רב את ההצעות המפורטות שתוגשנה לה בנושא זה בשם הסוכנות.⁷⁴

התשובה הצרפתית נראתה מעודדת, במיוחד בהשוואה להסתייגות הקרירה שגילו הבריטים כלפי הצעות דומות. אלברט כהן הבריק את התשובה לוייצמן, ביקש אישור להמשיך במשא'ומתן, ווייצמן הורה לו להמשיך. כאן נכנסת לתמונה דמות נוספת, דמותו של נהום גולדמן.

באותו זמן התארגנו בפאריס קבוצות נוספות, שחשבו ליוזם פניות דומות לממשלת צרפת, ללא קשר עם פנייתו של אלברט כהן.⁷⁵ מאחורי קבוצות אלה, שפעלו בהן גם עסקנים רביוניסטים, עמד הקונגרס היהודי העולמי.⁷⁶

בין כהן וגולדמן התחיל מאבק על ביצה שטרם הוטלה, שנמשך תוך כדי המלחמה ולמעשה עד נפילתה של צרפת באביב 1940.⁷⁷

גולדמן ניסה לשכנע את הנהלת הסוכנות למשוך ידה מהתכנית הצרפתית. במכתב שכתב לוייצמן וברודצקי, ואחר כך בישיבת ההנהלה בלונדון, הצביע על הקשיים הכרוכים במעורבותה של הסוכנות בתכנית מעין זו המוצעת על-ידי כהן, ורמז בעקיפין שמוטב להשאיר את העניין בידי הקונגרס היהודי העולמי, שכן יש בכך משום 'פלישה' של הסוכנות לתחום שאיננו מעניינה הישיר. בין הקשיים האחרים שמנה גולדמן היו:

- א. סכנת תגובה גרמנית שתביא להפסקתה של פעילות ציונית בתחומי הרייך השלישי, דוגמת פעילות ההעברה, ההכשרות החלוציות והמשרדים הארצישראלים.
- ב. עמדתם של השותפים הלא-ציוניים בסוכנות.
- ג. עמדתה של ממשלת בריטניה.⁷⁸

ב-8 במאי התכנסה ההנהלה הציונית בלונדון, וגולדמן חזר בפניה על טיעונו. בדיון שהתפתח התעוררה שאלת הקשר בין הלגיון המוצע וארץ-ישראל. בהיעדר קשר כזה חששו המשתתפים לערב את הסוכנות בעניין. עוד חששו מכך שהסוכנות תיכנס בסופו של דבר להתחייבויות להקמת יחידות צבאיות הן כלפי בריטניה והן כלפי צרפת — התחייבויות שיהיה קשה לעמוד

74 חליפת המכתבים בין כהן ומיניסטריון המלחמה הצרפתי, 28–29.4.1939, אצ"מ S-25/5092.

75 ראה מכתב מעקיבא איגר מפאריס לישראל קוריזקי בלונדון 9.5.1939, אצ"מ S-25/4943.

76 נהום גולדמן לוליג ברודצקי, 4.5.1939, אצ"מ S-25/5092. וכן ראה דבריו של גולדמן בישיבת ההנהלה בלונדון ב-8.5.1939, אצ"מ Z-4/302/23.

77 על פרשת המשא'ומתן עם הממשלה הצרפתית לקראת פרוץ המלחמה ולאחר מכן, ראה באצ"מ S-25/261. ביומן שרתוק, ד, ב-2.10.1939, 4.10.1939, 27.10.1939 ו-29.11.1939, ואצל נ' גולדמן, זכרונות, ירושלים תשל"ב, עמ' 171–172. הפרשה דלפה לעתונות כבר בתחילת המלחמה, ראה: הארץ, 12.9.1939. ערב המלחמה נעשו גם על-ידי משה קלינבוים [סנה] גישושים אצל הממשלה הפולנית בדבר אפשרות לגיוס גודד למען ארץ-ישראל בפולין — ראה: יומן בן-גוריון, 16.8.1939. על כשלון המשא'ומתן עם הצרפתים ראה שם, 21.11.1939.

78 גולדמן לוייצמן, 4.5.1939, ג"ו, וכן מכתבו הנ"ל (הערה 76) של גולדמן לברודצקי.

בהן בעת ובעונה אחת. הדיון, כמו דיון גוסף שהתקיים כעבור כמה ימים, לא סוכם, והוחלט להעביר את הכדור להנהלה בירושלים ולבקש ממנה להכריע בשאלה זו.⁷⁹ כנראה שהעניינים הבוועים יותר שעלו על סדר יומה של ההנהלה בירושלים בעקבות פרסום הספר הלבן דחו את הדיון בשאלה זו, והוא לא נערך עד לפרוץ המלחמה.

עצם הרעיון להקים לגיון יהודי שיילחם לצד בעלות הברית עורר הסתייגויות והתנגדות בקרב הלא-ציונים. באנגליה היו אלה מוכנים להסכים להקמתה של יחידה צבאית אך ורק מבין הפליטים היהודים, ובתנאי שנכבדים יהודים אנגלים – ולא הסוכנות – יבואו לשם כך בדברים עם משרד המלחמה הבריטי.⁸⁰ בארצות-הברית עורר הרעיון את התנגדותם של החוגים הקשורים בוועד היהודי האמריקאי, שטענו כי מפעל כזה אינו בתחום סמכותה של הסוכנות, והוא יסכן את חייהם של היהודים שנותרו בגרמניה.⁸¹

התנגדות הלא-ציונים וחוסר ההתלהבות לעניין בקרב ההנהלה בלונדון הביאו בעקבותיהם למעשה להקפאת הכנתו של קאדר ציוני לצבא יהודי שיגויס בחוץ-לארץ במקרה מלחמה. הפעילות המצומצמת בבריטניה נמשכה בממדיה הקודמים, ועמדה בפני סכנת היסול בגלל קשיי תקציב. הפעילים המשיכו בנסיונם לשכנע את ההנהגה בסיכויים הטמונים בכיוון זה ולחפש נימוקים שיענו על הרגישויות האפשריות השונות מצד מתנגדים יהודים ולא-יהודים. ערב המלחמה הוגש על ידם להנהלה בירושלים ובלונדון תזכיר נוסף, שבו טענו כי בעוד שבמלחמת-העולם הראשונה ניתן היה להסתפק בגיוס יהודי קטן, מכיוון שערכו העיקרי היה תעמולתי, הרי שבמלחמה הקרובה יהיה המצב שונה, שכן התועלת התעמולתית שיכולים היהודים להביא לבעלות הברית פחתה מאוד. לכן, אם רוצים שליחדות היהודית יהיה משקל כלשהו, הן צריכות לקום בהיקף גדול מאוד – כמאה אלף איש. מול יעד יומרני כזה הצביע התזכיר על פעילות ממשית מצומצמת: שש-מאות איש המתאמנים באנגליה – 450 פליטים-חלוצים בחוות הכשרה ו-150 חברי תנועות נוער ציוניות בלונדון ובלברפול; את אלה מדריכה קבוצה קטנה של סטודנטים מארץ-ישראל שקיבלו את הכשרתם במסגרת ה'הגנה'. ברודצקי הוסיף לתזכיר דרישה כי ההנהלה תקבל החלטה אם להמשיך בפעולה זו אם לאו. אם יוחלט להמשיך בה, תבע הקצבה מינימלית של 800 לירות-שטרלינג, ואז ניתן יהיה לגייס את יתרת הסכום הדרוש להמשך הפעילות (3000 ליש"ט) מתרומות באנגליה.⁸² אפיינית ליחס ההנהלה לפעילות זו היא הערה (ורג'ר סנטור) שהוספה בשולי התזכיר: 'שרתוק, הדבר נראה דילטנטני. מי מטפל בדבר עכשיו מצידנו? ... אני מוסיף לדאוג לזה שהמכתב הזה, שבוודאי אינו מדויק, לא יגיע לק. אדלר וידידיו'.⁸³

79 יומן שרת, ד, עמ' 282, 286.

80 שם, 2.5.1939, עמ' 263–264.

81 נשיאי של הארגון, כורש אדלר, כתב לווייצמן ב-15 ביוני: 'הראו לי הבוקר את העתק הפרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות שהתקיימה ב-8 במאי 1939 בלונדון, שהוקדשה ברובה לשאלת הקמת לגיון זרים יהודי. ההצעה עוררה בי דאגה עמוקה. ... אך מלבד זאת אני רוצה לכתוב לך על שתי מחשבות המנקרות במוחי: (א) אין שום דבר בקונסטיטוציה של הסוכנות היהודית המסמיך אותה להקים איזשהו לגיון זרים כזה; (ב) אילו גויס לשרות צרפת לגיון המורכב מפליטים יהודים מגרמניה, ודאי שכל היהודים שנותרו בגרמניה היו נטבחים' (כורש אדלר לווייצמן, 15.6.1939, אצ"מ S-25/6074).

82 ז' ברודצקי לחברי ההנהלה הציונית, 18.8.1939, אב"ג, א.צ. 1612.

83 תזכירו של י' קוריזקי מ-14.8.1939 ומכתבו המצורף לחברי הנהלת הסוכנות מ-18.8.1939, אצ"מ S-25/6082. הערתו של סנטור היא מ-29.9.1939.

ברגע האחרון ניסה קוריזקי להזעיק את בן-גוריון, יוזם הרעיון, לעשות משהו כדי שהפעולה תוכל להימשך. ב-20 באוגוסט 1939 כתב לו: 'זה קרוב לשנה שהעבודה שלי מתנהלת במצב של חוסר בהירות. אין באפשרותי לתכנן כל תכניות עבודה רחבות כל זמן שאין גורל העבודה קבוע... מצב זה אסור שימשך. אני מבקש ממך במאוד, שסוף סוף תתקבל החלטה ברורה על העבודה וכיוונה. אם לחסל — כי אז נעשה זאת מיד. אם להמשיך — כי אז יש למצוא לכך את הבסיס הראוי'.⁸⁴ התקוות להקים תנועת התנדבות עולמית למען ארץ-ישראל שמרכזה בבריטניה נגוזו עם פרוץ המלחמה, ונסיון 'המכון' להתנדבים נשאר למעשה נסיון נפל. פליטים יהודיים יוצאי גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה, שנמצאו בבריטניה עם פרוץ המלחמה, התגייסו ליחידות חפרים בצבא הבריטי, ומשם נפוצו במשך הזמן גם לחילות אחרים.^{84*} קבוצות החלוצים שביניהם המתניו זמן ממושך לשווא בציפייה להצלחת המשא-ומתן שניהלה הסוכנות בשנות המלחמה הראשונות על הקמת יחידה יהודית שאליה יוכלו להתנדב יהודים מהעולם כולו, ובסוף המלחמה התגייסו כמה עשרות מהם לחטיבה היהודית הלוחמת.

גיוס יהודים לצבא הבריטי בארץ-ישראל לפני המלחמה

שעה שבירושלים, בלונדון ובפאריס התרכזו המחשבות והתכניות בצבא יהודי, שיקום ויילחם לצד בעלות הברית או שיבוא להגן על ארץ-ישראל במקומו של חיל המצב הבריטי — החלה בארץ פעילות צנועה של התגייסות יהודים לצבא לעזרת היחידות הבריטיות הלוחמות בנופיות בארץ.

פעולה זו לא באה מתוך תחזיות והערכות על אפשרות התפרצותה של מלחמת-עולם. אף על-פי שיש לראותה גם בהקשר הכולל הזה, הרי למעשה נבעה מן המצב בארץ וצרכי הבטחון בימי המרד הערבי. מבחינה אידיאולוגית צמחה התגייסות זו לא מתוך התפיסה ה'לגיטימיסטית', נוסח ז'בוטינסקי, אלא מתוך האידיאולוגיה של ה'כיבוש' — חדירה לעמדות מפתח שונות במערכת השלטון ובמפעלי המשק המרכזיים וקביעת עובדות של נוכחות יהודית בהן, ובעקיפין — הכשרת יהודים להפעיל עמדות אלה בכוחות עצמם בבוא העת.

'כיבושים' כאלה קיבלו תנופה רבה בימי המרד הערבי, שבעקבותיו נאלצו השלטונות בארץ, לעתים בעל כורחם, להישען יותר ויותר על סיוע יהודי. בתחום הבטחון 'נכבשו' בתקופה הראשונה למרד עמדות במשטרה, במשמר הרכבות, ובמיוחד ראוי לציין בהקשר זה את הקמתן של מסגרות הנוטרות — משטרת היישובים העבריים והשוטרים המוספים בערים. באותה עת נעשו גם 'חדירות' ראשונות לצבא באמצעות מתורגמנים, מורי-דרך ונהגים אשר סייעו ליחידות הצבא בפעילותן בארץ. דחיפה ניכרת קיבלו פעולות אלה בעקבות פעילותו של וינגייט והקמת 'פלוגות הלילה המיוחדות' בצפון הארץ.

בראשית ספטמבר 1938 נפגש שרתוק עם מפקד הצבא בארץ, גנרל היינינג, ושמע ממנו לראשונה באופן רשמי (שמועות על כך הילכו עוד קודם לכן) על כוונת שלטונות הצבא לגייס יהודים

84 י' קוריזקי לבן-גוריון, 20.8.1939, אב"ג, שם.

*84 על הפליטים ביחידות החפרים ראה בספרו של N. Bentwich, *Understand the Risks*, London 1966.

צ'ארלס אורד וינגייט
עם משה שרתוק (שרת) ואהרן צייטלין
(בעת הלווייתו של חיים שטורמן, 1938)

לעזרת יחידות הצבא הפועלות בארץ. נראה שמקורה של יוזמה זו בתכנית שהגיש וינגייט עוד ביולי 1938 למפקדיו. תכנית זו נועדה במקורה להגדיל את מסגרת פלוגות הלילה המיוחדות שלו בטווח הקצר, ולהקים קאדר של מפקדים למקרה שהנסיבות תחייבנה את הגדלת הגיוס בקרב היהודים בארץ לטווח ארוך יותר. הצבא קיבל לכאורה את התכנית, אך סרב לממן אותה. לכן נטלה זאת הסוכנות על עצמה. האנשים נשלחו על-ידי מפקדת ה'הגנה', ומכל אלה הורכב ה'קורס לסמלים עבריים', שניהל וינגייט בעין-חרוד בספטמבר 1938, ובו השתתפו מטובי החברים ב'הגנה'.⁸⁵ קורס זה התקשר עם התכנית עליה מסר היינגג לשרתוק, אולם בדרך שונה לחלוטין מהציפיות שהתעוררו; זאת — כתוצאה מהתמורה שעברה התכנית, כאשר הובאה לאישור הדרג המיניסטרילי בלונדון.

גנרל היינגג הסביר לשרתוק שאין מדובר אפילו על מסגרת פארא-צבאית. כוונת השלטונות היא לגייס בשלב ראשון מאתיים איש — ולספח מאה לכל אחת מהבריגדות הפועלות בארץ. אין ההחלטה קובעת לגייס דווקא יהודים בתור שכאלה, אלא לנצל את היסודות הנאמנים בארץ כדי לסייע לצבא. נכון אמנם, שהיהודים הם הם היסודות הנאמנים, אך אי אפשר לראות אנשים אלה כיכוח יהודי. הם יאומנו ויוצבו אחר כך ליחידותיהם, ואז יופקדו בידיהם תפקידי עזר שונים: שמירת מחסנים, ליווי שיירות, אבטחת עבודות אחזקה בשטח וכו'. באופן רשמי יגויסו האנשים כשוטרים זמניים, אך למעשה הם יהיו חלק אורגאני של היחידות בהן ישרתו.⁸⁶

דבריו של היינגג באותה פגישה משקפים בבירור את יחסם של הבריטים לעניין. לגבי דידם מדובר היה בגיוס מקומי קטן, שנועד לפתור בעיות צבאיות מסוימות בתחומים משניים (סיוע

85 סת"ה, ב, חלק שני, עמ' 929—932. סייקס, שם, עמ' 172, וכן ראה מכתבו של רטנר לשרתוק מ-15.9.1938, בו הוא מספר על פגישתו עם וינגייט יומיים קודם לכן, סת"ה, ב, חלק שלישי, עמ' 1342.
86 דו"ח שרתוק על פגישתו עם גנרל היינגג, 5.9.1938, אצ"מ S-25/6905, וכן ביומנו, ג, עמ' 257. כאן ככל הנראה ראשיתה של הפרשה, ולא כמסופר בסת"ה (ב, חלק שני, עמ' 932—933), בפנייה בדרג גמוך של הצבא ללשכת הקשר של הנוטרות בנתניה.

במשימות מדרג שני ושלישי, ולא בפעולות מבצעיות ממשיות לביעור הכנופיות). הבריטים עשו הכל כדי שלא לפתוח פתח לזימרות פוליטיות מצד הסוכנות, או לזימרות צבאיות מצד המתגייסים. מגמה זו הודגשה עוד יותר במסמך בריטי פנימי, שנועד להסביר למפקדי היחידות בארץ את טיבו של הגיוס ומעמדם של המתגייסים במסגרת יחידותיהם: 'כל הסוגים מגויסים כמשטרה זמנית, על-פי סמכותו העליונה של מיניסטר המושבות למטרה הספציפית של ביצוע תפקידי שמירה, ליווי ואחרים במטרה לשחרר גייסות [בריטיים] לתפקידים פעילים יותר'. יוצאים יחידים מכלל זה היו חמישים המגויסים ל'פלוגות הלילה המיוחדות', שמיניסטר המושבות הסכים כי יועסקו ב'משימות הגנתיות בעלות אופי התקפי, כמו למשל הגנה על ציבור הנפט'. האופי המשטרתי של הגיוס הודגש בכל מה שנוגע לתהליך הגיוס, תנאי השרות והתשלום, כללי המשמעת וסימני מעמד חיצוניים, כמו מדים וסמלים.⁸⁷

הקשר בין פרשיה זו וההתנדבות לצבא הבריטי בתקופת המלחמה אינו נובע מפניית השלטונות, אלא מן הציפיות שעוררה בקרב היהודים — במחלקה המדינית של הסוכנות, בקרב ראשי ה'הגנה' ובקרב חברי השורה שהתגייסו לשרות עם היחידות הבריטיות.

הפנייה הבריטית בעניין הגיוס לצבא — שבאה בעקבות שורה של פניות לסוכנות לסייע בהשלטת סדר ובטחון בארץ על-ידי גיוס מספר רב של אנשים למסגרות עזר שונות למשטרה ולצבא — פתחה בעיני הסוכנות פתח למאבק על ביסוס מעמד מוכר בתחום הבטחון בארץ כתמורה לסייע שהשלטונות מקבלים ממנה בתחום זה.⁸⁸

ההערכה היתה שדרישות הצבא לאנשים תלכנה ותגדלנה, וכי יש להתכונן לאפשרות שתפרוץ מלחמת-עולם. בלונדון נראה היה כי הגיוס קשור במתיחות הבין-לאומית על רקע משבר מינכן ובן-גוריון רשם ביומנו (28 בספטמבר 1938):

ב-31 [15.30] מסר לנו חיים [וייצמן] שיחתו עם מ.מ. [מלקולם מקדונלד]: ... עוד יש שביב תקוה לשלום, אבל האפשרות של מלחמה גדולה. במקרה של מלחמה איטליה תתקוף מצרים ומרכז הצבא הבריטי יהיה שם. הוא שלח הוראה להיינגג שהוא יכול לגייס יהודים כמה שהוא מוצא לנחוץ...⁸⁹

שרתוק, בארץ, השקיף לסיכויים לעתיד הטמונים בתכנית זו:

יש גם שאלה יותר רחוקה, של גיוס כוח ההגנה היהודי בארץ במקרה של מלחמה עולמית, אז גם תהינה אפשרויות הרבה יותר גדולות לשיתוף עם הצבא... יש גם חשיבות מרובה לכך שהאנשים ההולכים לשרות יצאו משורות הארגון [ההגנה] וידעו על משמעת הארגון בעבודתם.⁹⁰

דברי שרתוק מרמזים על התלבטות במחלקה המדינית ובצמרת ה'הגנה' בין שני שיקולים מנוגדים

87 מסמך של מפקדת הצבא בא"י מ-20.10.1938, חתום על-ידי קולונל ברנסקיל. הופץ למפקדות יחידות הצבא בארץ (הדיביזיה ה-7 ובה בריגדה 14 ובריגדה 16), למפקדת חיל האוויר בארץ ולענפי המטה השונים במפקדה בירושלים. העתקו נמצא באצ"מ S-25/170.

88 דו"ח שרתוק על פגישתו עם הנציב העליון, פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות, 8.9.1938.

89 יומן בן-גוריון, 28.9.1938, אצ"מ S-25/179/20.

90 פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות, 18.9.1938, עמ' 2.

בשאלה את מי לכוון לגיוס לצבא. מצד אחד היתה כאן הזדמנות לתת אימון צבאי סדיר יותר לאנשים שלא על חשבון אפשרויות ההדרכה המצומצמות של ה'הגנה'. מצד שני פעל הרצון להרשים את שלטונות הצבא באיכות האנושית הטמונה ביישוב, לקראת אפשרויות גיוס נוספות העשויות להיפתח בעתיד. שיקול זה חייב שליחת אנשים מאומנים ממיטב חברי הארגון. את הדילמה הסביר יהושע גורדון, האחראי על הנוטרות מטעמה של המחלקה המדינית:

... צריך שלמועמדים לפלוגות העוזר, תהיה כל המעלות האחרות מחוץ לדרגת אימון ידועה. אם החיסרון של המועמדים יהיה שהם בלתי מאומנים — הצבא לא יאכזב. אבל אם החומר יהיה גרוע והמעלה היחידה שלו תהיה שהוא 'קצת' מאומן — הרושם ישאר שהחומר האנושי שאנו יכולים להמציא הוא רע ואין לקוות לגדולות.

לדעת גורדון צריך היה לשלוח לצבא אנשים מבין חברי ה'הגנה' בערים ולא מהיישובים החקלאיים, ונימוקיו עמו:

1. במידה שיוגדל כוח ההגנה הכללי... יוכל הדבר להיות רק מבין אנשי הכפר, כי אין להניח שהממשלה תסכים לגייס בערים רזרבות בשביל הכפרים... 2. בזמנים קשים נוכל להיות בטוחים בגיוס אנשים נוספים רק בעזרת פעולה של גופים מאורגנים (קיבוצים, ועדי נקודות וכו'). אין לבנוז רזרבה זו שצריכה להיות שמורה לשעה חמורה ביותר, בדרגה הנוכחית. 3. האימון הטוב ביותר הוא הפעולות, שזה באזור הכפרים. כמו כן תנאי האימון הנוחים לנו ביותר הם הכפרים. כי הלא ידועים קשיי האימון בערים...⁹¹

ואמנם, בפגישתו הבאה עם גנרל היינינג ביקש שרתוק שהצבא יקח בחשבון שהאנשים הנשלחים אליו מטעם הסוכנות אינם מאומנים וידאג לאימונם.⁹²

הגיוס החל באמצע ספטמבר. ב-18 בספטמבר יכול היה שרתוק למסור דין-וחשבון להנהלה על מהלך הגיוסים:

... כן גויסה פלוגת עוזר בת 100 איש לצבא, והיא התחילה כבר באימון בעין חרוד. נתקבלה גם דרישה לגיוס 100 איש נוספים בשביל הצבא בשומרון, ונראה שידרשו גם 100 איש בשביל הצבא בדרום. סברא שיגדילו את מספר המגויסים בשביל הצבא בצפון בעוד 100. מפקד הצבא בצפון מדבר על פלוגה של 500 איש, ויש לחשוב שצטרך רק לפלוגת עוזר לצבא לגייס יותר מ-1000 איש...⁹³

בצפון סופחו מסיימי קורס הסמלים של וינגייט — כולם כאחד — לבריגדה הבריטית שפעלה בגליל. אשר לגיוס באיזור השומרון, מפקד הבריגדה שפעלה במרכז הארץ, פנה ב-15 בספטמבר, באמצעות המשטרה, ללשכת הגיוס לנוטרות של הסוכנות בנתניה, וביקש להמציא לו בדחיפות מאה אנשים, לשם שרות עם יחידות הצבא הפועלות באיזור.⁹⁴ האנשים גויסו תוך שבועיים, הושבעו, קיבלו אימון שטחי וסופחו לפלוגות של רגימנט ה-Royal Scots שחנו במשולש שכם —

91 " גורדון, הערות ותזכורת על גיוס פלוגות העוזר לצבא בשרון ובשומרון, 21.9.1938, אצ"מ S-25/170.

92 דו"ח שרתוק על פגישתו עם היינינג, 12.10.1938, אצ"מ S-25/6905.

93 פרוטיבל ישיבת הנהלת הסוכנות, 18.9.1938.

94 מאיר ספקטור ליהושע גורדון, 16.9.1938, אצ"מ S-25/170.

טול כרם—קלקיליה.⁹⁵ קבוצה שלישית גויסה באיזור חיפה, שלא באמצעות הסוכנות אלא דרך איגוד החיילים משוחררי מלחמת-העולם הראשונה.⁹⁶ קבוצה זו גויסה לתפקידי שמירה במתקני הצבא באיזור חיפה.⁹⁷ בסך הכל שירתו בסוף 1938 במסגרת זו, שנקראה 'המשטרה הנספחת לצבא' (J.A.P.), 240 איש.⁹⁸ ככל הנראה לא גדל מספרם, וזה היה היקף 'המשטרה הנספחת לצבא' עד ערב המלחמה.⁹⁹

המתגייסים יצאו לשרות של שישה חודשים עם הצבא; אך תוך תקופה קצרה, משעמדו על התפקידים המוטלים עליהם ועל תנאי שרותם, נתקפו רגשות אכזבה ותסכול.

אנשי הקבוצה הצפונית, בוגרי הקורס של וינגייט בעין-חרוד וממייטב הנוער ביישוב, פוזרו בין שלושה רגימנטים בריטיים: Royal Ulster Rifles, South Staffordshire, וה-West Kent.¹⁰⁰ הרגשתם היתה שהם עולים על החיילים הבריטיים עמם שרתו:

החיילים הבריטיים שבגודדונו צעירים מאוד ובלתי מנוסים בקרב, ומתוך כך אנו עולים עליהם גם מבחינה צבאית. אך מחוסר נסיונם סובלים גם אנו בזה שלגדודים שלנו ניתנים תפקידים פעוטים מתוך חוסר בטחון בכשרותם... היחס של החיילים ומפקדיהם לעבודה הוא גרוע. החיילים פוחדים וה-NCO's והקצינים הצעירים, שהם בני 19—22 שנה, רואים את תפקידם כהמשך לצחצוח קסרקטינים. לנו מר הדבר מאד, כי מתוך כך אנו עוסקים רק בשמירת הקסרקטין ופטרולי מסע לאורך הדרך—דבר שלא מתאים לידיעתנו ולרצוננו, כי בעין חרוד למדנו עם הקפטן הידיד תורה שונה במקצת.¹⁰¹

אכזבה עמוקה התעוררה גם בעקבות אי התגשמותן של הצפיות מימי הקורס בעין-חרוד בדבר הקמת גרעין מפקדים לצבא יהודי. דבר זה נתברר עוד לקראת סיומו של הקורס. חלק מהאנשים ניסה כבר אז להתחמק מהגיוס לצבא, ואליהו גולומב ווינגייט הוועקו כדי לשכנע אותם להימנע

95 ספקטור לגורדון, 30.9.1938, שם.

96 היה זה אופייני לגישה הבריטית לגיוס בארץ עד להקופה מאוחרת הרבה יותר, לנסות למצוא דרכים לגיוס ביישוב באמצעות ארגונים שונים ולהימנע ככל האפשר מהלות בסוכנות—ברוב המקרים ללא הצלחה, מכיוון שרוב הארגונים הללו, כגון ארגוני חיילים משוחררים, התאחדויות עולים והסתדרויות מקצועיות (מהנדסים, רופאים וכו') פנו במקרים כאלה לקבל את עצתם ורשותם של המוסדות הלאומיים.

97 חוזר של איגוד החיילים המשוחררים לחבריו הקורא להם להתגייס ומוסר על המשא-ומתן שניהל האיגוד עם השלטונות הצבאיים על תנאי השרות, חתום על-ידי מ' ניומן, 14.10.1938, א.ת.ה. 33/4. כן ראה עדותו של ישראל עמיקם בא.ת.ה., עדות מס' 2760 (גרשמה על-ידי ח' טנגבוים ב-16.10.1956).

98 דין-וחשבון של גנרל היינינג על משטרת ארץ-ישראל, 17.1.1939, C.O. 733/389, מספר זה אינו כולל את ה-S.N.S. הנציב העליון מדגיש בדר"ח השנתי שלו ל-1938 (C.O. 733/399) כי ה-J.A.P. וה-S.N.S. עומדים תחת פיקוחו הישיר של הצבא.

99 יומן בן-גוריון, 25.7.1939.

100 מרדכי רובינשטיין לגורדון על סיורו בקרב המגויסים, 31.10.1938, אצ"מ S-25/170.

101 ישראל פרנקשטיין ויהודה בן דוד לישראל גלילי, דצמבר 1938, אצ"מ, שם. ויאיר הלוי ששרת ברגימנט אחר כותב אף הוא ליהושע גורדון: '... נכלאנו [!] לרגימנט המורכב רובו ככולו אנשים לגמרי צעירים ותיורנים [!] מבחינת הנסיון הצבאי. אנשים אשר עדין לא עברו את כל דרגות האימון האלמנטארי. ואם כן הוא המצב מבחינת ההכשרה הצבאית הכללית, מכל שכן גדולה היא אי ההתאמה לתנאי הארץ ואופי מלחמתה המיוחד במינו... ראינו כי הגנו בלי שום ספק עולים עליהם מכל הבחינות... אולם מעמדנו כיום הוא כזה שאין ביכולתנו לנצל את רמתנו זאת ולגלות את יכולתנו' (שם).

התגבשות רעיון ההתנדבות לצבא הבריטי בא"י ערב מלחמת-העולם השנייה

מכך.¹⁰² אחרים המשיכו לקוות כי התכנית תתגשם בעתיד: '... אנו מחכים לגיוס המקווה אשר יוציאנו מכאן ויתן לנו אפשרות פעולה רחבה, ואנו תקווה שזה יעשה תחת פיקוח אנשים בעלי מרץ ומגוונים יותר מהממונים עלינו עתה'.¹⁰³ ככל שעבר הזמן גוזה תקווה זו, ושאלה השאלה: לשם מה כל זה?

אם ארצה לעשות סך הכל כללי, הרי הוא לפי הערכתי שלילי בהחלט. לא השגנו את אשר רצינו. נמנע מאיתנו לרכוש את הערכים החיוביים הטמונים בעבודת הצבא, והעיקר — לא שותפנו באופן ישיר בהשקטת הארץ והגנתה. ואם זאת היא המסקנה מהנסיון עד כה, הרי על אחת כמה וכמה עגומים הם הסיכויים ביחס לעתיד... כתוצאה מכל אלה אינני יכול להשתחרר מהרושם כי היה בו, בכל הנסיון הזה, משום בזבוז כוחות מיותר.¹⁰⁴ לאנשים היו טענות על תנאי השרות והתשלום, על יחסם של האנגלים ועל הזנחתם על-ידי המוסדות וה'הגנה'. בעקבות התלונות שהגיעו לסוכנות יצא גורדון לסייר בין האנשים. הוא התרשם כי —

המצב רוח הוא רע ומלא מרירות רבה נגד הארגון והסוכנות... אמנם ישנה הגומה בחוסר הטיפול [והרי הוא היה מופקד עליו] אבל ביסודם הדברים נכונים. חלק מהח"ח התפטר ואחדים מהם בלי אישור מאתנו, ובאם הח"ח לא יעשו והעונש לא יפורסם ביחידות הצבא עלול הדבר לגרום לבריחה בלתי מאורגנת.

בדין-וחשבון שלו הציב על סכנת ההתמוטטות הנשקפת למפעל כולו, ותבע החלטה לגבי המשכו.¹⁰⁵ הסוכנות וה'הגנה' החליטו על המשך השרות בצבא בשליחות היישוב, מתוך מחשבה ש'עמדה' זו, משיבכבשה, עשויה להועיל אם תביא מלחמת-עולם לשינוי במדיניות הבריטית, וקראו לאנשים להמשיך ולשרת:

... עוד איננו יודעים בדיוק מהי תכניתה של הממשלה ביחס ליחידות הנספחות לצבא. נאבקות בענין זה מגמות שונות. אולם אחת ברור לנו: כל עוד נותר בחור עברי אחד במדי צבא נספח, ולו גם בנגיעה קלה ליחידות הצבא הבריטי, הרי הישוב מעונין שתופעה זו תתמיד ותתרחב. לא מן הנמנע שלקראת סיבוכים עולמיים, מתוך הקושי להעביר צבא מהמטרופולין, לרגל הצורך להעביר צבא מהארץ למערב מצרים — תחליט הממשלה לגייס לצרכי הארץ עצמה אנשי צבא מתוך האוכלוסיה בארץ ישראל, ואז ודאי ישמשו 200 חברינו הנספחים לצבא לעובדה שיש להרחיבה. לפיכך, אסור לנו להפחית גם באיש אחד את מספר אנשינו... למרות התנאים הקשים... אנו קוראים אתכם להשאר איתנים על משמרתכם.¹⁰⁶

102 סת"ה, שם, עמ' 932.

103 פרנקשטיין וכן דוד ל' גלילי, אצ"מ, שם.

104 י' הלוי ל' גורדון, שם.

105 'ביקורי אצל חברינו בצבא' — דו"ח של י' גורדון, 2.2.1939, אצ"מ S-25/6906.

106 חוזר מיום 19.2.1939, חתום על-ידי 'ארגמן' [ישראל גלילי], א.ת.ה. 33/2/4201. לענין זיהויו של 'ארגמן' כ'ישראל גלילי ראה שם, הערה מצורפת של שאול אביגור.

ברור היה שהצבא הבריטי הרב שרוכז בארץ בסוף 1938, לאחר שוך משבר מינכן, לשם דיכוי המרד הערבי, לא יישאר בה אם תפרוץ מלחמה, והוא יועבר אז לזירות אחרות, בעיקר למצרים, כדי להגן עליה מפני פלישה איטלקית מצד לוב. תחזית זו עוררה מצד אחד חששות לבטחוננו של היישוב במקרה של התפתחות כזאת, ומצד שני תקווה לשכנע את השלטונות — הצבאיים לפחות — בחיוניותו של אימון צבאי רחב לצעירי היישוב. אלה יוכלו לתפוס את מקומו של הצבא הבריטי שיצא את הארץ, לקיים בה את הבטחון הפנימי ולמנוע התערורות מחודשת של המרד הערבי, שבה טמונה סכנה ליישוב ולשלטון הבריטי בארץ גם יחד.¹⁰⁷

כבר לאחר פרסום הדין-וחשבון של 'ועדת וודהד', משנראה היה כי נסתם הגולל על משא-ומתן עם הממשלה הבריטית על הקמת צבא יהודי ארצישראלי, כתבו אלעזר גלילי ואליעזר ליבנשטיין, שחזרו בינתיים מלונדון לארץ, תזכיר על ההכרח בניהול משא-ומתן מוגבל יותר בנושאים זוגדרים החיוניים להגנת היישוב והארץ:

לעומת האפשרות הזאת של שקט יחסי בארץ בעתיד הלא רחוק — חייבת כל הערכתנו את תפקידנו להיות בנויה על ההנחה כי כבר במשך השנה הבאה עלולים אנו לעמוד בפני אפשרות ריאליית של מלחמה כללית, של איזולאציה של הארץ, של הוצאת חלק גדול מהכוחות האנגלים לחזית מצרים, ושל הכרח בשבילנו לקבל על עצמנו חלק ניכר מאד מתפקידי השמירה הפנימית, ואף ההגנה החיצונית של הארץ... תפקיד כזה... יתכן אך ורק מתוך קואופרציה מהודקת עם הכוחות האימפריאליים... הפרובלמה העומדת בפנינו כיום הנה: כיצד נכשיר את מכסימום היכולת מצדנו להיות גורם בעל ערך בקואופרציה הזאת בשעת הצורך.

תוך ציון המיגבלה הקובעת של העמדה הבריטית השלילית לכל מה שיוכל להתפרש כסיוע להקמת צבא יהודי בארץ, ממליצים בעלי התזכיר להתרכז במשא-ומתן על הקמת יחידות להגנה אנטי אווירית, יחידות תותחים להגנת החופים ויחידות מקצועיות, כגון הגדסה וקשר. כל אלו תעוררנה פחות חששות ולכן אולי יסכימו הבריטים להקמתן, ומאידך הכשרתן דורשת זמן ממושך יותר מהכשרת יחידות חיל רגלים, שאותן ניתן יהיה להקים בשעת הצורך במהירות יחסית.¹⁰⁷

בסוף ינואר 1939 הגיש ברנרד ג'וזף לגנרל היינינג תכנית של הסוכנות להקמת מיליציה יהודית בארץ-ישראל, בדומה לצבא הטריטוריאלי בבריטניה. בתכנית דובר על אימונם של עשרת-אלפים עד חמישה-עשר אלף צעירים, בפקוד בריטי, שיוכלו לתפוס את מקומו של חיל המצב הבריטי. נוסף לכך הציעה הסוכנות לאמן יחידות תותחי נ"מ ותותחי חופים — תפקידים שגם בבריטניה היו מוטלים על הצבא הטריטוריאלי — כדי להגן על הארץ מפני התקפה חיצונית מהאוויר ומהים. לכל אלה יצטרפו השלטונות לדאוג למלאי נשק, שיאוחסן במחסני ארום בארץ ויסופק לאנשים בעת הצורך.¹⁰⁸

107 תזכיר גלילי-ליבנשטיין מ-20.11.1938, ארכיון העבודה, שם.

108 ג'וזף מילא אז את מקומו של שרתוק שיצא ללונדון לוועידת השולחן העגול. לקראת שיחה זו הכינו לו גלילי וליבנשטיין תזכיר בו המליצו להתרכז בנקודות מצומצמות שאינן קשורות בשאלות

התגבשות רעיון ההתנדבות לצבא הבריטי בא"י ערב מלחמת-העולם השנייה

תגובתו של היינינג היתה מסויגת. לדבריו צריך היה להמתין תחילה לסיימה של הוועדה בלונדון כדי לדעת מה תהיה מדיניות הממשלה בארץ בעתיד. שנית, אין להגזים באיום סכנת המלחמה ומכל מקום קיים בארץ שלד של כוח יהודי מאומן, בדמות הגוטרים. שלישיית, אין להניח שארץ-ישראל תותקף בשלבים הראשונים של המלחמה, וייותר זמן מספיק לאימונו של כוח כזה אם אמנם יהיה בו צורך.¹⁰⁹

למרות תשובתו המסויגת של היינינג, עוררה ההצעה התעניינות במפקדת הצבא הבריטי בארץ. היתה זו התעניינות טבעית לקציני מטה הרוצים לחקור את כל הפתרונות האפשריים למצבים הצפויים להתעורר בעתיד, מבלי להתחשב במגבלות מדיניות. אלו יבואו לידי ביטוי מאוחר יותר, כאשר יהיה צורך להחליט על הפתרון הנבחר.

הקצין הממונה על ענייני מנהלה וכוח אדם במפקדת הצבא בארץ, קולונל ברנסקיל, נפגש בראשית מארס 1939 עם יהושע גורדון, וניסה לברר אצלו את אפשרויות הגיוס מקרב היישוב במקרה של מלחמה, ואת הדרך הטובה והמהירה ביותר לבצע גיוס כזה בשעת הצורך. גורדון הציע לו להתבסס על גיוס גוטרים מקרב אנשי הערים (ולא ממשטרת היישובים העבריים), והוסיף כי האנגלים יצטרכו לתת את הקצינים שיפקדו על כוח זה.¹¹⁰

מגעים מסוג זה עוררו במחלקה המדינית תקוות בעלות משמעות מדינית. נוצרה ההרגשה — במיוחד בשל ההדרדרות ביחסים עם השלטונות האזרחיים בארץ ועם המיניסטריונים האזרחיים בלונדון — שעדיין לא פסו סיכוייה של התנועה הציונית בצבא וכי במקרה של מלחמה יהיה שיתוף הפעולה הצבאי, שבריטניה זקוקה לו, נקודת מוצא לשינוי מערכת היחסים בכללה. ברוח זו דיבר שרתוק במרכז מפא"י ביוני 1939 ובהנהלת הסוכנות ביולי 1939, שם אמר:

יחסינו עם כוחות הצבא טובים מאלה השוררים בינינו ובין הממשלה. במקרה שתפרוץ מלחמה אין ספק ששלטונות הצבא יבקשו מהיהודים לספק יחידות הגנה, אף כי הכנות לקראת אפשרות כזאת עדיין לא נעשו על דם.¹¹²

המסע הנמרץ להכפלת הצבא הטריטוריאלי, שהחל בבריטניה בסוף מארס 1939,¹¹³ חידש את

פוליטיות רחבות יותר, מכיוון שאלה עמדו אז לדין בלונדון, וקשה היה עוד לצפות את התגובה הבריטית. 'הערות לשיחות עם גנרל היינינג ובטרשיל' [המוזכר הראשי], 25.1.1939, שם.

109 דו"ח של ג'ונף על השיחה, 28.1.1939, אצ"מ S-25/6905.

110 תרשומת של גורדון על שיחתו עם ברנסקיל, 8.3.1939, אצ"מ S-25/10018. באותה תקופה התגבשה במטכ"ל הבריטי ההערכה שהצבא במזרח התיכון חייב יהיה להיות בנוי על כוחו העצמי בשלושת החודשים הראשונים למלחמה אם תפרוץ, עד שתוכלנה להגיע לאיזור התגבורות הראשונות. מכאן הגיעו למסקנה שהצבא יהיה חייב לגייס כוחות מקצועיים בארץ-ישראל כדי להשלים פערי מצבה לתקן ביחידותיו. בעוד שבלונדון נעשו כתוצאה מכך ברורים עם משרד המושבות ביחס לאספקטים הפוליטיים של גיוס בארץ-ישראל, החלו בעקבות זאת בארץ ברורים ביחס לאפשרויות המעשיות של הגיוס, ובהקשר זה יש לראות את הפגישה בין ברנסקיל לגורדון (ראה מכתב משרד המלחמה למשרד המושבות, 20.3.1939, וממשרד המושבות לנציב העליון, 12.7.1939, 75929, C.O. 733/414).

111 משה שרת, יומן מדיני, ד, עמ' 315 (14.6.1939).

112 שם, עמ' 327 (18.7.1939). במקור נאמר שהישיבה התקיימה בלונדון. ככל הנראה זאת טעות, כיוון שבאותה תקופה היה שרתוק בארץ וכעבור 5 ימים מצוטטים שם דבריו בישיבת הנהלת הסוכנות.

113 ראה 187-185, pp. *The Private Papers of Hore-Belisha*, London 1960, R. Minney (ed.); ראה גם יומנו של דב הוז מ-7.5.1939, אצ"מ S-25/977.

מתגייסים מקרב היישוב לצבא הבריטי, ימי מלחמת-העולם השנייה (ברשותה של קרן קיימת לישראל)

התקוות ליצירת מסגרת דומה בארץ-ישראל. כאשר נתפרסמה בעתונות הצהרתו של הור-בלושה כי הממשלה מתכוונת לשקול אפשרות התגייסותם של נתינים זרים לצבא הבריטי, היו שראו בכך פתח להתגייסותם של יהודים בארץ-ישראל לצבא:

הצהרה זו מציעה לנו הודמנות שאסור להחמיצה. ניתן להעמיד בארץ-ישראל מספר מספיק של יהודים העונים על הקריטריונים של נסיון צבאי וידע אנגלית כדי להקים דיביזיה אחת, ואולי אפילו שתיים. אין צורך להסביר את החשיבות עבורנו של הקמת פורמציה יהודית כזו בצבא הבריטי, במיוחד אם היא תוצב בארץ-ישראל.

יהושע גורדון, כותב הדברים הללו, מודע היה לקשיים ולמעצורים שיעמדו בפני שני הצדדים בבואם להקים מסגרת כזאת בתקופה זו שבין סיום ועידת סנט-גיימס ובין פרסום 'הספר הלבן' — קשיים שאיפיינו את מערכת היחסים שנוצרה בין היישוב ומוסדותיו והצבא הבריטי גם מאוחר יותר, בתקופת המלחמה. לדעתו —

מתעוררת השאלה אם מבחינה פוליטית יהודית זהו הרגע המתאים לצאת בקריאה להתגייס לצבא הבריטי, ואם קריאה זו תהייה מספיק פופולארית מבחינה פנימית [ישובית] כדי שלא תכשל בתוצאותיה. מצד שני יעמוד לנגד עיני הממשלה הבריטית החשש, שהמטרה היחידה של ההצעה היא להכניס גורם חדש ובעל עוצמה לבעיה היהודית-ערבית, וחשש כזה עשוי להטות את כף המאזניים כנגד היתרונות שבתכנית. הפחד מפני פתיון עשוי להביא להתנגדות גדולה יותר לרעיון מאשר בתנאים רגילים, ויביא למשך זמן רב לבטול ערכה של כל הצעה מסוג זה.¹¹⁴

בדיקת ההערכות הבריטיות בדרגים שונים (מדיניים וצבאיים) את מגמות הגיוס מבחינתם של היהודים בתקופת המלחמה מראה עד כמה היתה הערכתו של גורדון מציאותית. כן היה מציאותי — כפי שהסתבר לאחר מכן — בהערכתו את הקושי הרב הטמון בעמידה על עקרונות שרותה של

114 תזכיר של י' גורדון, 7.4.1939, אצ"מ 6283/S-25.

היחידה הארצישראלית המשוערת בארץ-ישראל, כאשר מצד אחד, עקרון זה הוא בעל חשיבות ראשונה במעלה להבטחת הצלחתו של גיוס בקרב היישוב, ומצד שני אין כמוהו לעורר התנגדות לתכנית מן הצד הבריטי.

לאור קשיים אלה הציע גורדון בתזכירו לוותר על הליכה בגדולות, כלומר הקמת דיביוזה יהודית בארץ-ישראל, ולהסתפק בקטנות. הוא הציע לבקש הכרה עקרונית בזכותם של יהודי ארץ-ישראל להתגייס לצבא הבריטי ולבטא את ההכרה בזכות עקרונית זו על-ידי העברתם למסגרת צבאית מלאה של היהודים הנספחים עתה לצבא בתפקידים שונים. משיוכר העקרון, ניתן יהיה להגדיל את המספר. עוד הציע גורדון לבקש מהבריטים רשות להקים יחידות מילואים בחילות הרפואה, התובלה וההנדסה. רעיון זה הועלה בפגישות שקיים עם קציני מטה של מפקדת הצבא בארץ-ישראל, שצינו גם את סדר העדיפויות שלהם מבחינת צרכי כוח האדם של הצבא: (1) רופאים וסגל רפואי אחר; (2) נהגים; (3) אנשי הנדסה (והכוונה היא למהנדסים ולבעלי מקצועות טכניים כמסגרים מכונאים וכו'); (4) לוחמים. סדר העדיפויות של היישוב, מבחינת צרכי הבטחון שלו, היה כמובן הפוך.

בסיום תזכירו נימק גורדון באריכות את חשיבות הגיוס למסגרת צבאית בריטית מבחינת בטחונו של היישוב:

כל 16 אלף השוטרים המיוחדים והמסופחים שלנו קיימים ככוח משטרי זמני. הם כוח לשעת חרום, וכשלדעת המשטרה מידת החומרה של המצב תפחת, ניתן יהיה לצמצם את מספרם, עד לאפס. הם יעלמו כלא היו. הארגון המשטרי אינו מכיר במושג של רזרבה... רזרבה של הצבא נתונה לחוקים אחרים מאלה של השוטר המקומי, המושפע בקלות כה רבה מתנודות פוליטיות ומסימפטיית פוליטיות. אנו יודעים למי נתונה אהדתם. לנו אין אוהדים באדמיניסטרציה המקומית. לכן חיוני שיהיה לנו לפחות גרעין של כוח שלא יהיה נתון בידיהם. אי אפשר להגזים בחשיבותו של דבר זה... הקמת הרזרבה שצוינה לעיל היא בעלת חשיבות עליונה ליישוב. היא תרומם את רוחו ע"י הבטחת אפשרויות לניצול כוח האדם המקצועי הרב מגרמניה, אוסטריה צ'כוסלובקיה וכו'. היא גם תקודם בברכה ע"י דעת הקהל הבריטית...¹¹⁵

בנסיבות הכרוכות בהכנות לפרסום 'הספר הלבן' ובתגובות שבאו לאחר מכן ביישוב נדחקה שאלת הגיוס לצבא הבריטי, מבחינתם של שני הצדדים, לקרן-זווית. היא התעוררה מחדש רק ממש ערב המלחמה. צעד ראשון נעשה על-ידי מחלקת הבריאות של ממשלת המנדאט שפנתה ישירות למספר רב של רופאים כדי לברר את נכונותם לשרת במקרה של 'שעת חרום'.¹¹⁶ פנייה זו היתה בהתאם לסדר העדיפויות האמור של הצבא. בסוף אותו חודש התעוררו לפעולה גם מוסדות היישוב. השורה הראשונה של המנהיגות נמצאה באותם ימים בג'נבה, לרגל הקונגרס הציוני ה"א", ובראש היישוב עמדה הנהלה זמנית של הסוכנות, שהורכבה מחברי הנהלת הוועד הלאומי ובראשה יצחק בן-צבי. בסיכום ישיבתה של ההנהלה הזמנית, ב-22 באוגוסט 1939, הוחלט כי 'ההנהלה תודיע לממשלה שבמקרה של מלחמה אנו מוכנים לגייס אנשים להגנת הארץ

115 ש.ש.

116 חוזר של מנהל מחלקת הבריאות מ-5 באוגוסט 1939, אצ"מ S-25/6285.

ולפעולה משותפת עם אנגליה.¹¹⁷ גלילי וליבנשטיין ראו עתה סיכוי מחודש להגשמת הרעיון של הקמת כוח צבאי יהודי בארץ :

לאור המצב המדיני החדש, יתכן שבא בחשבון לחדש את הצעותינו לממשלה להקים כוח צבאי יהודי בארץ לשם הגנתה ממהומות וחבלות מבפנים, וכן לשם שיתוף פעולה עם הצבא הבריטי בהגנתה מהתקפות חוץ. כמובן שההצעה הנושנה — הקמת דיבזיה יהודית בארץ, מוגברת ביחידות הלואי והשרות המיוחדות, ממצה את ענייננו מכל הבחינות בצורה הטובה ביותר, אולם בהנחה שגם כיום מסיבות שונות יכולה הצעה זו להדחות, הננו באים בהצעות פליאטיביות, שגם בהגשמתם יהיה משום הישג חשוב לרעיון של הקמת כוח צבאי יהודי.

הצעותיהם היו :

1. הפיכת חיל הגנת הישובים העבריים ליחידה צבאית ...
2. הקמת יחידת הגנה אנטי אוירית ... כדוגמת היחידות הטריטוריאליות שבאנגליה ...
3. הקמת יחידה להגנה חופית ...
4. הכנת קאדרים של סמלים וקצינים ...

...ההצעות ... במידה שתתגשמה, תהווה שלב או שלבים בהגשמת המטרה הסופית — הכנת כוח צבאי יהודי בארץ. חיל כזה בעצמה ובאיכות כזו ללא ספק מהווה כוח רציני לפתרון בעיות הבטחון של הארץ והישוב ... וכן הוא מהווה כוח רציני לשיתוף פעולה עם הצבא הבריטי בתסבוכת הבינלאומית הנוכחית — הוא עלול לשמש יסוד להרחבת הכוח בבוא השעה.¹¹⁸

117 פרטיכל ישיבת ההנהלה הזמנית של הסוכנות, 22.8.1939.
118 תזכיר של גלילי וליבנשטיין, סוף אוגוסט 1939, א.ת.ה., תיקי גלילי, מס' 14.